

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HARALD MOTZKI'NİN İSLAM HUKUKUNUN
TEŞEKKÜLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

TOLGA ÇETİNKAYA
150111004

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET EFE

İSTANBUL 2019

TEZ ONAY SAYFASI

FSMVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı 150111004 numaralı öğrencisi **Tolga ÇETİNKAYA**'nın ilgili yönetmeliklerin belirlediği tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı **“HARALD MOTZKI'NİN İSLAM HUKUKUNUN TEŞEKKÜLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ”** başlıklı tezi aşağıda imzaları olan jüri tarafından **24/09/2019** tarihinde oybirliği ile kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet EFE

(Jüri Başkanı-Danışman)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Prof. Dr. Ali BULUT

(Jüri Üyesi)

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nail OKUYUCU

(Jüri Üyesi)

Marmara Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu; başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu; kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını; tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Tolga ÇETİNKAYA

HARALD MOTZKI İSLAM HUKUKUNUN TEŞEKKÜLÜNE DAİR GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZET

Batı akademisine göre, günümüze kadar yapılan İslam araştırmaları incelendiğinde İslam hukukunun farklı bir önemi olduğu görölmektedir. İslam hukuk tarihi anlatımında ilk olarak klasik İslam hukuk usulünün tarih anlatımı benimsenmiş olsa da, Ignaz Goldziher (ö. 1921) ile birlikte bu anlatım kendini şüpheli yaklaşıma bırakmış ve Joseph Schacht (ö. 1969) ile birlikte Batı'da İslam hukukunun biçimlenmesi ve devamının gelmesine dair alternatif bir tez üretilmiştir. Bu tezin ciddiyet ile sorgulanması, kısmen değiştirilip kısmen terk edilmesi, çeyrek asır sonra Harald Motzki (ö. 2019) ile birlikte gerçekleşmiştir.

Üç ana bölümden oluşan bu çalışmanın, ilk bölümünde Harald Motzki'nin entelektüel biyografisi ve eserlerinin tanıtımına yer verilmiştir. İkinci bölümde Batılı İslam araştırmacılarının İslam Hukukunun kaynaklarına yaklaşımları incelenmiş olup, Harald Motzki'nin bu konuya katkıları değerlendirilmiştir. Batı'da İslam hukuk tarihine yönelik geliştirilen tezlerin incelendiği üçüncü bölümde ise Harald Motzki'nin İslam hukuk tarihinin başlangıcına dair görüşleri değerlendirilmiş ve kendisinden önceki çalışmalarla karşılaştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Harald Motzki, Oryantalizm, Hadis-Fıkıh İnşası, İslam Hukuk Tarihi, Mekke Ekolü.

Batılı akademik çevrelerde yapılan İslam araştırmaları içerisinde İslam hukuku ile ilgili yapılan araştırmaların hususi bir yeri vardır.

AN ANALYSIS OF HARALD MOTZKI'S OPINIONS ABOUT THE ORIGINS OF ISLAMIC JURISPRUDENCE

ABSTRACT

When studies on Islamic Sciences in Western academia is observed, it has to be noticed that Islamic Law has received particular attention. When first the classic Islamic narrative about the origins of Islamic Law was accepted, this approach was replaced by the skeptical questions first considered by Ignaz Goldziher(d. 1921). With Joseph Schacht(d. 1969) an alternative thesis became dominant about the origins and narrative of Islamic law. It was only after two decades that this thesis was interrogated seriously, partly modified and partly dismissed by Harald Motzki(d. 2019)

This thesis contains an introduction and three chapters. In the first chapter we attempt to sketch an intellectual biography and of Harald Motzki and list a bibliography of him. In the second chapter, the approach of the Western scholars towards the sources of Islamic Law and the contributions of Harald Motzki is represented. In the third chapter where the different theories about the origins of Islamic law are represented, the results and opinions of Motzki towards this subject are analyzed and compared with previous research.

Keywords:

Harald Motzki, Orientalism, Construction of Hadith-Islamic Jurisprudence, Origins of Islamic Jurisprudence, Mekka.

ÖNSÖZ

Batılı İslam araştırmacıları hakkında merak edilen temel sorulardan biri, “Neden bu kişi veya kişiler tüm akademik kariyerlerini -ki bu bazen onlarca yıl emeği kapsayabilmektedir- inanmadıkları ve mensubu olmadıkları bir dini ve geleneğini araştırmakla geçirmektedirler?” sorusu olmuştur. Joseph Schacht gibi, çoğu Batılı İslam araştırmacıları hakkında bu soruya verilen cevaplar yalnızca varsayım seviyesinde kalmıştır.

Batılı İslam araştırmacıları arasında bu soruyu cevaplandırmış olanlardan biri Harald Motzki'dir. O İslam dinini, İslâmi yaşantıyı ve müslümanları, hem dinlere ve dinler arası karşılaştırmaya ilgisinden dolayı hem de Müslümanların başlı başına bu dünyada var oldukları ve insanlığın merak ettiği soruların onlar tarafından da cevaplanmış olduğu gerçeğinden dolayı araştırılmaya değer olduğunu ifade etmiştir.

Kendisiyle elektronik posta yoluyla görüştüğüm Harald Motzki'yi, aslında 2019 yılının şubat ayında Avrupa'da bulunduğum sıralarda farklı sorulara cevap bulmak için ziyaret etmeye niyet etmiştim; fakat Motzki'nin bu ayda ölmesi maalesef bu niyetimi akim bıraktı. Motzki'nin ölümü dolayısıyla tezimin daha önce başka bir konuya ayrılmış olan ilk bölümünü onun hayatı ve eserlerine ayırmaya karar verdim. Sanırım onun hayatının akademik manada baştan sona ele alınışı, ilk defa bu tezle gerçekleşmiş olacak.

Bu önsöz vesilesi ile ilk olarak bana ilmi sevdiren ve yol gösteren kıymetli Hocam Hayati Çölkesene teşekkür etmek isterim. Tezime istediğim gibi şekil vermeme izin veren tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi kıymetli Ahmet Efe hocama minnettarım. Ayrıca tezimin içeriği ile alakalı görüşlerini ve tavsiyelerini benden eksik etmemiş olan ve kendilerine her daim başvurabildiğim Nail Okuyucu, Ali Bulut ve Jeroen Vlug hocalarıma ve bana huzurlu bir çalışma ortamı ve imkânı veren İLAM ve İSAM yetkililerine teşekkür ederim.

Sabrından ve ilmi çalışmalara teşvikinden dolayı eşime bütün kalbimle minnettarım. Son olarak her zaman yanımda olan ve değerli fikirlerini benden esirgemeyen değerli dostum Furkan Yıldırım'a şükranlarımı arz ederim.

Tolga etinkaya
İstanbul 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
1. TEZİN KONUSU VE SINIRLARI	1
2. TEZİN KAYNAKLARI	2
3. TEZDE İZLENEN METOT	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
1. HARALD MOTZKİNİN HAYATI VE ESERLERİ	4
1.1. HARALD MOTZKİ’NİN HAYATI.....	4
1.2. HARALD MOTZKİ’NİN ESERLERİ	11
1.2.1. Lisansüstü Eğitim Yılları	12
1.2.2. Târihî Antropoloji Enstitüsü Yılları	13
1.2.3. Asistanlık, Doçentlik Ve Profesörlük Yılları	14
1.2.4. Ansiklopedi Maddeleri	23
İKİNCİ BÖLÜM	25
2. HARALD MOTZKİ’YE GÖRE İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARI	25
2.1. İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARINA DAİR FARKLI YAKLAŞIMLAR	25
2.1.1. Klasik İslami Anlatım Ve Deskriptif Yaklaşım	28
2.1.2. Eleştirel Yaklaşım Ve Schacht Ekolü.....	31
2.1.3. Modern Yaklaşımlar	41
2.2. HARALD MOTZKİ’NİN İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARINA YAKLAŞIMI.....	43
2.2.1. Harald Motzki Ve Oryantalist Paradigma	43
2.2.2. Harald Motzki’nin İslam Hukukunun Kaynağı Olarak Kuran Ve Hadislere Yaklaşımı.	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	54
3. İSLAM HUKUK TARİHİNİN TEŞEKKÜL DÖNEMİNE DAİR HARALD MOTZKİ’NİN GÖRÜŞLERİ	54
3.1. JOSEPH SCHACHT’A GÖRE İSLAM HUKUK TARİHİ	54
3.2. HARALD MOTZKİ’YE GÖRE İSLAM HUKUK TARİHİ.....	59
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	68

KISALTMALAR

a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.m. :	Adı geçen makale
b. :	Bin, İbn (oğul)
b.y. :	Baskı yeri yok
b.t. :	Baskı tarihi
bkz. :	Bakınız
c. :	Cilt
c.c. :	Celle Celáluhu
ev. :	Çeviren
D.İ.A. :	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
d. :	Doğum tarihi
ed:	Editör
h. :	Hicri
H.z. :	Hazreti
m. :	Miladi
nr. :	Numara
ö. :	Ölüm tarihi
r.a. :	Radıyallahu anh
s.a.v :	Sallallahu aleyhi ve sellem
s. :	Sayfa
y.y. :	Baskı tarihi yok
thk. :	Tahkik yapan
ter.:	Tercüman
trc. :	Tercüme

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU VE SINIRLARI

Bu tezin konusu Harald Motzki'nin(ö.2019) İslam Hukukuna¹ dair görüşlerinin değerlendirilmesidir. Söz konusu çalışma İslam Hukuku, Motzki'nin çalışma alanının içinde barındığı İslam Hukuku kaynakları ve İslam Hukukunun tarihini kapsamaktadır. Yukarıda belirtilen İslam Hukuku kaynakları yalnızca klasik usul-u fıkıh literatüründe ifade edilen icmali deliller (Kitap, Sünnet, İcmâ, Kıyas gibi) olmayıp Batı İslam araştırmalarında iddia edilen ve İslam Hukukuna önemli derecede etki eden dış kaynakları da içermektedir. Bu bağlamda, söz konusu tezde Harald Motzki'nin İslam Hukukunun icmali kaynakları; özellikle Kitap ve Sünnet hakkındaki görüşleri ve İslam Hukukuna etki eden dış kaynaklar hakkındaki düşünceleri araştırılmıştır.

Tezin amacı Motzki'nin İslam Hukuku tarihinin biçimlenmesi hakkındaki fikirlerini değerlendirmektir. Dolayısıyla tezde öncelikle Motzki'nin İslam Hukukunun kaynakları hakkındaki görüşlerine yer verilecek olup sonrasında bu konu hakkında yapılan araştırmalar ile karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmanın merkezinde, hâkim paradigma olmasından dolayı Joseph Schacht(ö. 1969) ve Schachtien ekolü kullanılmıştır.

Değerlendirmenin merkezinde Motzki'nin İslam Hukukuna dair hadis/rivayetler hakkındaki çalışmaları ve çalışma yöntemi üzerinde durulacaktır. Buna göre, çalışmanın konusu itibariyle İslam Hukukuna dair görüşlerine yansıdığı ölçüde konu sınırlandırılacaktır. Tezin amacı dahilinde araştırmaların Batıda yapılan İslam araştırmalarıyla sınırlandırılması uygun görülmüştür. Bu bağlamda gerekli görüldüğü yerlerde Ehl-i Sünnet İslâmî paradigma/ anlayışa yer verilecek fakat tafsilata girilmeyecektir.

---

¹ Tezde Fıkıh yerine İslam Hukukundan bahsedilmesi tercih edilmiştir. Söz konusu tercihin sebebi Fıkıhın Batı İslam araştırmalarında genelde klasik İslam eserlerinde ifade edildiği ve İslam dinini benimsemiş olan insanların inandığı gibi kabul edilmemesidir.

2. TEZİN KAYNAKLARI

Söz konusu tezin birincil kaynakları Harald Motzki tarafından yazılan eserler ve tarafından oluşmaktadır. Tezin ilerleyen kısımlarında Motzki'nin yazdığı eserlerin listesi tümü olmak kaydıyla verilecektir. Çalışmada özellikle Harald Motzki'nin İslam Hukukuna dair görüşlerinin araştırılması amaçlandığı için birincil eserler olarak bahsedilen eserler arasında çalışmanın konusunu ilgilendiren eserler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu eserlerin başında *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts* adlı eser gelmektedir.

Motzki'nin mezheplerin kuruluşundan önce Mekke'de ki İslam Hukuku tarihini ortaya çıkarmaya çalıştığı bu eser, profesörün konuya dair kaleme almış olduğu araştırmaların merkezinde bulunmaktadır. Çalışmada ikincil kaynak olarak, Harald Motzki ve eserleri hakkında olan eserler incelenmiştir. Ayrıca, birincil kaynak olarak Motzki ile birebir yapılan interaktif e-postalar da eklenmiştir.

Tespit edildiği üzere, Harald Motzki'ye ait eserler dört farklı dilde kaleme alınmıştır. Bu diller; Almanca, İngilizce, Hollandaca ve Fransızca'dır. Bu çalışmada Motzki'nin, Fransızca kaleme aldığı araştırması haricinde diğer eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, söz konusu olan eserler başta Türkçe olmak üzere, Farsça ve Arapça' ya tercüme edilmiştir. Tercüme edilen eserler Motzki hayatta iken yazıldığından dolayı genişletilmiş baskı incelenmiş ve diğer dildeki tercümelemlerin yalnızca önsözü incelenmeye alınmıştır

Tezde belirtilen ikincil kaynaklar Motzki'nin çalışmalarını değerlendirilen eserlerden oluşmaktadır. Ayrıca, daha önce de ifade edilen, önemine oranla Joseph Schacht'ın *Origins of Muhammadan Jurisprudence* ve *An Introduction to Islamic Law* adlı eserleri de önemli ikincil kaynaklar arasındadır.

3. TEZDE İZLENEN METOT

Bu çalışmada, deskriptif yani tasviri metot benimsenmiştir. Bu bağlamda, tezin konusunu kapsayan çalışmalarda, özellikle ortaya konulan hipotezler ve iddiaların ne olduğu araştırılmış ve bununla bağlantılı olarak ne tür sonuçlara ulaşıldığı aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HARALD MOTZKİNİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HARALD MOTZKI'NİN HAYATI

Harald Motzki, 25 ağustos 1948 tarihinde, Almanya'nın Berlin eyaletinin Reinickendorf şehrinde doğdu ve hayatının ilk altı yılını bu şehirde geçirdi.² Ailesini "iyi bir Katolik aile" olarak nitelendiren Harald Motzki ailesinin, savaştan dolayı zor günler geçiren Berlin şehrinde Katolik inancına göre vaftiz edebilecek bir kilise görevlisi bulamadıklarından dolayı onu ilk başta Protestan mezhebine göre vaftiz ettirdiklerini söyler. Ancak beş yıl sonra, 1953 yılında, kendi mezheplerine göre vaftiz edilir.³

Motzki 1954 yılında ailesi⁴ ile birlikte Saarland eyaletinin Saarbrücken şehrine taşınırlar. Motzki'nin ailesi buraya taşındığında şehir henüz Fransız hakimiyeti altındadır. Saarbrücken her ne kadar bir yıl sonra, 1955 yılında, Alman federal hükümetine dahil edilse de Fransız kültürünün tesirinden kurtulamaz. Motzki'ye göre bu durum, kendisi başta olmak üzere, bu şehirde yaşayanların kaçınılmaz olarak farklı kültürlere ve ülkelere açık olmasını sağlamaktaydı.⁵

İlkokulu eğitimini Motzki Katolik ilkokulunda tamamlar. Ailesinin inancına rağmen Katolik lisesinde okumayı tercih etmeyen Motzki, liseyi 1959-1964 yılları arasında Saarbrücken Hümanist Akademik Yüksekokulunda okur ve okulun klasik bölümünden mezun olur.⁶ Aydınlanma ve yenilenme felsefesinin hakim olduğu bu

---

² Bülent Uçar, "Prof. Dr. Harald Motzki ile Hayatı ve Eğitim Arka Plânı Üzerine", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C. I, NO:2, 2003, s.181; Joas Wagemakers, "De Diepte In. Portret Van Harald Motzki", **Zemem Tijdschrift**, NO:2, 2012, s. 65.

³ Wagemakers, **a.g.m.**, s.65.

⁴ Rahile Kızılkaya Yılmaz yayımlamış olduğu vefeyatta Motzki hakkında 'Hollandalı Oryantalist' şeklinde bahsetmektedir, fakat Motzki Hollandalı değil Almandır. Söz konusu terkipte 'Hollandalı' kelimesinden Motzki'nin son görev yeri, Hollanda'nın, kastediliyor olması muhtemeldir. Bkz. Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Vefeyat", **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:42, 2019, s. 195.

⁵ Harald Motzki, **Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri**, ed. Bülent Uçar, İstanbul, Hadisevi, 2006, s. 295.

⁶ Harald Motzki, **A Short Biography Of Harald Motzki**, 2007,

okulda tam anlamıyla Hümanist öğreti geleneğine göre ders verilir. Söz konusu öğreti geleneğinden dolayı Motzki, Katolik inancına karşı “tenkitçi” bir yaklaşım sergilemeye başlar ve bu durum onun ailesinden aldığı inanca mesafeli durmasına sebep olur.⁷

Anadili Almanca olan Motzki, Fransızca, Latince ve Grekçe dillerini lise yıllarında öğrenmeye başlar. Gençlik yıllarından itibaren mit, destan, hikaye ve masalları okumayı seven Motzki ayrıca tarihe ve diğer dinlere de ilgi besler. Lise eğitimi dolayısıyla Antik Çağ, Ortaçağ, Yunanistan ve Roma hakkında bilgi edinir ve Mısır gibi farklı kültürleri dair okumalar yapar. Motzki diğer dinlere duyduğu ilgiden dolayı bir müddet sonra kendi inancının göreceleşmeye başladığını belirtmektedir.⁸

Motzki; aldığı eğitim, kendisini şekillendiren koşullar, kişisel ilgilerinden ve ‘evden uzaklaşma’ isteğinden⁹ dolayı 1968 yılında Bonn Üniversitesinde ‘Mukayeseli Din Bilimleri’¹⁰ okumaya karar verir. O yıllarda bu bölüm az sayıda üniversitenin yanı sıra Bonn Üniversitesinde mevcuttur ve felsefe fakültesine bağlıdır. Motzki’nin bu tercihi onun dinlere duyduğu ilgi ve özgür düşünmeye verdiği önemle de bağlantılıdır. Çünkü bu bölüm Bonn Üniversitesinde felsefe fakültesine bağlı olarak sunulurken, Almanya’da bulunan diğer üniversitelerde ilahiyat(*theologie*) fakültelerinde verilmekteydi ve burada özgür düşünceden ziyade Hristiyanlık temelinde dini düşünce ve öğretiler hakimdi.¹¹ Motzki eğitiminin ikinci yılında Sorbonne Üniversitesine (Fransa-Paris) okur ve burada incil çalışmaları ve semitik dilleri derslerine katılır.¹²

---

https://www.academia.edu/34630967/CV_engl._2017.pdf, (Erişim:18 Mart 2018).

⁷ Motzki, **a.g.e.**, s. 295.

⁸ Motzki, **a.g.e.**, s.295-296; Wagemakers, **a.g.m.**, s. 65-67.

⁹ Wagemakers, **a.g.m.**, s. 67.

¹⁰ Almancası ‘Vergleichende Religionwissenschaft’ olan bu bilim dalı Türkiye’de olmadığından tercüme bize aittir.

¹¹ Motzki, **a.g.e.**, s.296

¹² Motzki, **a.g.e.**, s.296; Motzki, **A Short Biography**, s. 1

Yüksek lisansını Bonn üniversitesi İslamoloji bölümünü ‘*Schamanismus als Problem Religionwissenschaftlicher Terminologi*’¹³ konulu tezi ile 1974 yılında tamamlayan Motzki, daha sonra yeniden Bonn Üniversitesinde doktora eğitimine devam etti. Aynı zamanda Motzki yüksek lisans eğitimi esnasında, 1973 yılında, eşi Brigitte ile tanışıp evlenir.¹⁴

Motzki doktorasını 1978 yılında doktorasını ‘*Dimma und Egalité- Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in de zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Expedition Bonapartes(1798-1801)*’¹⁵ konulu tezi ile Prof. Dr. Albrecht Noth’un danışmanlığı altında tamamlar. Motzki, bu çalışması ile daha sonra Almanya Bilim ve Kültür Bakanlığınca “Heinz-Maier-Leibnitz” ödülüne layık görülür.¹⁶ Motzki’nin yüksek lisans ve doktora tezlerinin birbirinden farklı alanlarda olması iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, yukarıda da zikredildiği gibi Motzki farklı dinlere ve kültürlere ilgi duyan biriydi. İkinci neden olarak da, Batıda araştırmacıların farklı farklı konulara dair araştırma yapmalarının gayet normal olduğunu söyleyebiliriz.

Motzki, hocalarından bahsederken özellikle onlardan edindiği metodolojilerden söz eder, çünkü Motzki için araştırmanın önemi tatbik edilen araştırma metodunun tutarlılığı, kalitesi ve değişime açık olmasında yatmaktadır. Motzki’nin eserleri incelendiğinde kendisinin de başlangıçtan itibaren tutarlı bir metodolojik yöntem izlediği belli olur. Motzki’ye de en büyük katkısı ne olduğu sorulduğunda yayınlarını değil onun metodolojik katkısı olduğunu söylemiştir.¹⁷

---

¹³ Türkçeye ‘Din Bilimleri Terminolojisi Problemi Olarak Şamanizm’ şeklinde tercüme edilebilir.

¹⁴ Jens Scheiner, “Im Memoriam. Harald Motzki(1948-2019)”, **Der Islam**, No: 96(1), 2019, s. 2.

¹⁵ Türkçeye ‘Zimmiler ve Eşitlik- 18. Yüzyılın ikinci yarısında Mısır’daki Gayri-Müslim Azınlık ve (Napoleon) Bonapart’ın (Mısır) Seferi’ şeklinde tercüme edilebilir.

Harald Motzki’nin eserlerinin listesi ve tanımları bir sonraki kısımda verilecektir.

¹⁶ Motzki, **Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri**, s. 297-298; Motzki, **a.g.e.**, s.296; Motzki, **A Short Biography**, s. 1; Wagemakers, **a.g.m.**, s. 69

Heinz Maier-Leibnitz Ödülü, Almanyada araştırmacılara akademik kariyerlerinin başlangıcında teşvik amaçlı tevdi edilmektedir. Her yıl on araştırmacıya 20.000€ değerinde ödül verilir. https://www.dfg.de/en/research_funding/programmes/prizes/maier_leibnitz_prize (Erişim: 18/07/2019)

¹⁷ Joas Wagemaker, Nicolet Boekhoff-Van Der Voort, “Im Memoriam. Harald Motzki.”, **Zemzem Tijdschrift**, 2019, s. 155.

Lisans eğitimi esnasında Motzki'ye ders veren öğretim görevlilerinden biri, Gustav Mensching'dir¹⁸. O zamanlarda aldığı eğitimi metodoloji açısından 'geri kalmış' olarak niteleyen Motzki, bunun sebebini şöyle açıklıyor:

"...O [Gustav Mensching] din bilimlerinde dini anlamak için kişinin kendisinin de dindar olması gerektiği görüşünü takip ediyordu. Ben buna katılmıyordum;çünkü o vakitlerde dinimi terk etmiştim...Benim için bu problem teşkil ediyordu; çünkü bilim benim için bir his meselesi değildi." ¹⁹

Motzki'nin bir diğer hocası ise, Bonn Üniversitesinde Tevrat ve İncil öğrenimi veren Prof. Gunneweg²⁰ idi. Kendisinden tarihî-tenkitçi metin analiz yöntemi²¹ dersi alan Motzki, bu yöntemi "çok kıymetli" olarak değerlendiriyor. Bu metottan oldukça farklı ve Motzki'ye ilginç gelen metodik tecrübe ise, Paris Sorbonne Üniversitesinde²² gördüğü strüktüralist metin analiz metoduydu.²³

---

¹⁸ Prof. Dr. Gustav Mensching(1901-1978), Bonn Üniversitesi Mukayeseli Din Bilimleri kürsüsü hocaları. Evanjelic İlahiyatçısı ve Din Bilimcisi.

¹⁹ Wagemakers, **a.g.m.**, s. 69

Sözkonusu yaklaşım Rudolf Otto ekolüne aitti.

²⁰ Prof. Dr. Antonius H.J. Gunneweg(1922-1990), Hollandalı Protestan İlahiyatçısı.1968-1989 yılları arasında Bonn Üniversitesi Eski Ahit bölümünde hocalık yapmıştır.

Türkçe kaynaklarda Prof. Gunneweg'in adı Gunneveg olarak geçmektedir, ki doğru olanı Gunneweg'dir.

²¹ Türkçe'ye 'tarihî-tenkitçi metod' olarak tercüme etmiş olduğumuz metot İngilizce '*historical-critical*' ve Almanca '*historisch-kritische method*' adıyla bilinmektedir. Avrupa tarihçilerinin tarih araştırmalarında yaklaşımını belirleyen bu metotta tarihçi kısaca özetlememiz gerekirse tarihi verilerin bizlere doğru olarak sunduğu bilgileri peşinen kabul etmez, hatta doğru olmama olasılığını yüksekte tutar. Tarihçi/Araştırmacı buna göre uygulayabileceği kaynak tenkit usulleri ile söz konusu verilerin doğru olup olmadığını araştırır. Özel manada ise bu metot 'tarihî-tenkitçi tefsir usulü' olarak İncil araştırmalarında tatbik edilmiş ve kanaatimizce buradaki uygulamadan esinlenerek Almanya akademiasında başlamak üzere İslâmî kaynaklar üzerinde tatbik edilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jonathan Brown, **Hadith**, Oneworld Publications, 2009, 9. Bölüm; David R. Law, **The Historical-Critical Method**, Continuum Publishing, Londra, 2012.

²² Motzki, **Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri**, s. 296

²³ Tarihî-Tenkitçi metin analizinden oldukça farklı olan strüktüralist metin analizin menşei Fransadır ve 1970'li yıllarda strüktüralizmin zirvede olduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Tarihi-tenkitçi metoda ve İslami ilimlere ilgi duyan Motzki, doktorasını o yıllarda Albrecht Noth'un²⁴ danışmanlığında yapar. Albrecht Noth'u "Almanya'da tek İslam tarihçisi" olarak niteleyen Motzki, "araştırmasını ondan daha iyi birisinin yanında yapamazdım" ve "akademik kariyerime çok büyük katkıda bulundu" diye ifade eder.²⁵ Motzki doktora tez konusunda neden Mısır'daki Gayri-Müslüm azınlık ile Fransız *egalité* kavramı, yani dini ne olursa olsun her vatandaşın eşit olması, arasında mukayese yapmak istediğini açıklarken hocasının etkisi görülmektedir: "Hem Avrupa Hem De İslam Tarihiyle İlgisi Olan Bir Konuyu İncelemek İstiyordum. Bunu Noth Kendisi De Doktora Tezinde Yapmıştı"²⁶. Bunun haricinde bu konuyu seçmesinde Motzki Saarbrückendeki kalan Fransız arkaplanının da etkisi olduğunu belirtmektedir.²⁷ Ayrıca Motzki Noth'un ölümünün ardından bir vefayat kaleme almıştır. Orada Motzki daha sonra kendisinde de derin izler bıraktığını gördüğümüz ve açık, neşeli ve misafirperver olarak nitelediği²⁸ Noth'un çalışma şeklini şu şekilde ifade etmektedir:

" [Albrecht Noth'un] Çalışma şeklinin tipik özelliği, kendisine ve başkalarına her zaman şu soruları sormasıydı: Kullanılan kavram ve terimler uygun mu? Onlar [kavram ve terimler] araştırılan dönemin söz ve kültür alanını gerçekten yansıtmakta mıdır? Cevabı aranan araştırma soruları uygun mu. Bunlar [araştırma soruları] mevcut kaynaklarla başlı başına cevaplanabilir mi? Kaynakların tarihsel değer nedir?...Onun İslam tarihçisi olarak şöhreti şüphesiz onun kaynak tenkit(Quellenkritisch) çalışmalarından kaynaklanmaktadır"²⁹

²⁴ Prof. Dr. Albrecht Noth(1937-1999), Alman İslam Bilimcisi. Noth 1971-1980 yılları arasında Bonn Üniversitesinde Yakın Doğu bölümünde ve 1980 yılından vefatına kadar Hamburg Üniversitesinde Yakın Doğu Tarihi ve Kültürü bölümünde hocalık yapmış olup ayrıca Kaliforniya Üniversitesi(ABD), Sana Üniversitesi(Yemen), Bordeaux Üniversitesi(Fransa) ve Ezher Üniversitesi(Mısırda) misafir öğretim üyesi olarak görev yapmıştır.

²⁵ Wagemakers, **a.g.m.**, s.297.

²⁶ Uçar, **a.g.m.**, s. 183.

²⁷ Wagemakers, **a.g.m.**, s.69.

²⁸ Harald Motzki, "Zum Gedenken, Albrecht Noth (1937-1999)", **Die Welt Des Islams**, No: 40/1, 2002, s. 6.

²⁹ Harald Motzki, **a.g.m.**, s. 2-3.

Albrecht Noth, meslektaşları ve öğrencileriyle ilişkilerde neşeli ve misafirperver bir açık adamdı. Bununla birlikte, küçük fikirlilik ve bürokratik duruş ona karşıydı. Toplantıları yemekle ve sağlığına katılırsa iyi bir düşünüşle ilişkilendirmeyi severdi. Koşu ayakkabısı ayrıca yurtiçi ve yurtdışındaki kongrelere eşlik etti ve hava müsait olduğunda bisikletle seyahat ederdi.

Doktorasından sonra tamamen İslam'la alakalı konulara odaklanan Motzki, 1979-1983 yılları arasında Freiburg im Breisgau şehrinde bulunan Tarihî Antropoloji Enstitüsünde "İslam tarihinin erken döneminde çocuk, gençlik ve aile" alanında araştırmacı olarak çalıştı ve araştırmaları gereği ilk defa burada erken dönem İslam kaynakları ile ilgilenmeye başladı.³⁰

Tarihî Antropoloji Enstitüsünde üç proje gerçekleştirdikten sonra 1983-1989 yılları arasında Hamburg Üniversitesi'nin Orta-Doğu Tarih ve Kültür bölümünde üniversite asistanı olarak görev yapar. Motzki'nin Hamburg'ta asistan olarak göreve gelmesinde Noth'un etkisi olduğu bilinmektedir ve bu durum kanaatimizce ikisi arasındaki hoca-talebe ilişkisinin yakınlığına işaret etmektedir.³¹ 1989 yılında *Habilitationsschrift'ini*³² teslim eden Motzki, 1989-1991 yılları arasında siyasete dahil olmasından dolayı Prof. Dr. Gernot Rotter'a veklaten Profesörlük görevini yürüttü.

Motzki sonrasında 1991 yılında Hollanda Nijmegen Radboud Üniversitesinde³³ 2001 yılına kadar doçent(*hoofddocent*) olarak ve 2001-2011 yılları arasında Arapça ve İslam bölümünde Profesör(*hoogleraar*) olarak görev yaptı. Radboud Üniversitesinde 2011 yılına kadar görev yapan Motzki, sağlık sorunları dolayısıyla, 63 yaşında, emekliliğe ayrılmaya karar verir ve eser vermeye devam eder.³⁴

---

³⁰ Motzki, **A Short Biography**, s. 1

³¹ Scheiner, **a.g.m.**, s. 3.

³² Habilitationsschrift Almanyada Üniversitede yükseköğretim görevlisi olabilmek için bir nevi ikinci bir doktora tezi olarak sunulması gereken bir araştırmadır. Türkiye'de doçentlik tezine denk düşmektedir.

³³ Motzki'nin Radboud Üniversitesi kadrosuna katıldığı yıllarda Üniversitenin adı Katolieke Universiteit Nijmegen, yani Nijmegen Katolik Üniversitesiydi. Daha sonra Nijmegen Radboud Üniversitesi olarak değiştirildi.

³⁴ Wagemakers, **De diepte In**, s. 72

Motzki emekliliğe ayrılırken ona çalışma arkadaşları ve talebeleri tarafından kendisi için özel bir yeri olan Abdurrezzak es-San'âni'nin *Musannefi* hediye edilir. Talebeleri ve iş arkadaşları eserin başına Motzki ile olan anılarını hadis şeklinde aktarırlar. Motzki bu hediyeyi inceledikten sonra teşekkür mahiyetinde şunları yazar: “*Bunu asla unutmayacağım, yahut Peygamberin de ifade ettiği gibi: ‘fe ke’ennema kutibet fî kalbî kitâben (kalbime sanki bir kitap nakşolundu).*” Motzki duygularını ifade etmek bağlamında bu hadisi aktarırken de titizliğine bir örnek olarak söz konusu rivayetin senedini aktarmıştır.³⁵

Çalışma arkadaşları tarafından Motzki “nazik, samimi ve itimat edilebilir” olarak tavsif edilirken, talebeleri onu uzmanlığı, eleştirel yaklaşımı ile birlikte inananlara karşı saygılı tutumu ve insanlara dostça yaklaşımı dolayısıyla sevilen bir hoca olarak nitelemişlerdir.³⁶ Harald Motzki'nin kendisine danışmanlık yaptığı Jens Scheiner hocası hakkında şunları söylemektedir:

“...[Motzki] Yurtiçi ve Yurtdışında hem çalışma arkadaşlarına hem de talebelere sıkça geri bildirim sağladı. Biri ona gözden geçirmek üzere çalışma taslağını gönderdiğinde, benimde doktora tezimde tecrübe etmiş olduğum üzere, yorumları her daim olağanca bir nesnellik(tarafsızlık) ile karakterize edilirdi ve eleştirileri her zaman derince düşünülmüş ve ayrıntılı olurdu. Bu örnek, akademik davranışı dürüstlük, mütevazılık (hatta utangaçlık denilebilir) ve muhkemlik ile birleşmişti. Göz önünde bulunmayı neredeyse istemezdi ve büyük konferanslara katılmazdı.”³⁷

Motzki, 8 Şubat 2019 tarihinde dünyaya gözlerini yumdu. Kendisinin yarım kalan çalışmalarının bulunmadığını onun bir gün bir yürüyüşte “Ben İslam bilimlerine yeterince katkıda bulundum, şimdi sıra yeni nesillerde” sözlerinden

³⁵ Joas Wagemaker, Nicolet Boekhoff-Van Der Voort, **Im Memoriam**, s. 157.

³⁶Nicolet Boekhoff-Van Der Voort, Kees Versteegh, Joas Wagemakers, “Introduction”, **The Transmission And Dynamics of the Textual Sources of Islam**, Leiden, Brill, 2011, s.11.

³⁷ Scheiner, **a.g.m.**, s. 8-9.

anlamaktayız.³⁸ Motzki'nin şahsi kütüphanesi eşi Brigitte tarafından Osnabrück Üniversitesine bağışlanmıştır.³⁹

1.2. HARALD MOTZKI'NİN ESERLERİ

Türkiye'de ilahiyat alanında ana bilim dallarının çeşitliliğinden dolayı, bu alanda araştırma yapan akademisyenlerin erken dönemden itibaren belirli bir alanda uzmanlaştığı görülmektedir. Bu durum zaman zaman 'kendi alanı' dışında araştırma yayınlayan ilahiyatçıların sadece 'farklı bir alanda' yazmalarından dolayı eleştirilere maruz kalmalarına sebep olmaktadır. Batıda ise, bunun aksine araştırmacıların araştırma yapmak istedikleri alanlarda daha serbest hareket edebildiklerine ve farklı alanlarda araştırma yaptıkları görülmektedir.

Belirtilen durumu, Motzki'de de gözlemek mümkündür. Kendisinin de belirttiği üzere gençlik yıllarında dinlere, mitolojilere ve farklı kültürlere yüksek oranda ilgi duymaktadır ve yüksek lisans tezini "Şamanizm'de Var Olan Kavramlar" üzerine yazmıştır. Daha sonra ilgi alanını İslam dini ile sınırlayan Motzki, pedagojiden tarihe, siyerden tefsire kadar pek çok alanda eserler kaleme almıştır. Kendisini hadis alanına ve daha özel manada hadislerin içeriği ve senetlerine odaklayan Motzki, bu kararını şöyle açıklamıştır: "... her zaman daha derinlemesine araştırma yapma taraftarı oldum. Zaten araştırmalarım her daim bir konuya konsantre olmaya ve o meselenin en derinlerini kazmaya yönelikti."

---

³⁸ Jens Scheiner, **Im Memoriam. Harald Motzki (1948-2019)**, Der Islam, No:96, 2019,s. 9; Joas Wagemaker; Nicolot Boekhof, **a.g.m.**, s. 152-153.

Prof. Scheiner'in kaleme aldığı vefayatta yer alan bir hataya yer vermek faydalı olacaktır kanaatindeyiz: Prof. Dr. Scheiner bu vefayatin başında Motzki'nin Paul ve Cornelia adında çocukları olduğunu zikretmekte, fakat bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Motzki'nin çocukları bulunmamakla birlikte, muhtemelen Scheiner'in vefat ilanından yola çıkarak çocukları sandığı Paul ve Cornelia Motzki'nin sırasıyla yeğeni ve kızkardeşidir. Bu bilgiler Prof. Dr. Bülent Uçar bey ve Dr. Joas Wagemakers ile yapılan görüşmeler ile teyit edilmiştir.

³⁹ Bu bilgi Prof. Dr. Bülent Uçar (Osnabrück üniversitesi) ile yapılan mail görüşmelerinden elde edilmiştir.

Eserlerin sıralaması Motzki'nin akademik kariyerinin farklı aşamalarına göre dizilmiştir⁴⁰. Eserlerin farklı dillere tercümesi mevcutsa bu eseler de söz konusu çalışmanın altında ayrıca belirtilecektir. Türkiye'deki araştırmacılara kolaylık sağlamak amacıyla çalışmaların Türkçe tercümesi mevcut değilse çalışmaların Türkçe tercümesi verilecektir.

1.2.1. Lisansüstü Eğitim Yılları -Din Bilimleri Terminolojisi, Mukayeseli Dinler Tarihi ve Avrupa Tarihine Dair Çalışmaları-

1. **Yüksek Lisans Tezi:** *Schamanismus als Problem Religionswissenschaftlicher Terminologie*, Bonn Üniversitesi, 1974. Yayınlanma tarihi:1977.
- (Din Bilimleri Terminolojisi Problemi Olarak Şamanizm)
2. *Ein Beitrag zum Problem des Stierkults in der Religionsgeschichte Israels*, **Vetus Testamentum**, No:25, s. 470-485, 1975.
-(İsrail'in (Yahudi) Din Tarihinde Boğa Kültü Meselesine Bir Katkı.)
3. *Wissenschaftstheoretische und -praktische Probleme Der Religionswissenschaftlichen Terminologie*, ed. G. Stephenson , **Der Religionswandel unserer Zeit im Spiegel der Religionswissenschaft**, 1976.
-(Din Bilimleri Terminolojisi Hakkında Bilimsel Ve Pratik Problemler.)
4. **Doktora Tezi:** *Dimma und Égalité - Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Expeditions Bonapartes (1798-1801)*, Bonn Üniversitesi, 1979.
-(Zımmilik ve [Fransız] Eşitlik [Kavramı]- 18. Yüzyılın ikinci yarısında Mısır'daki gayrimüslim azınlıklar ve [Napoleon] Bonapartes'in [Mısırdaki] Keşif gezileri.)

---

⁴⁰ Amacımız ilk başta, Motzki ile yapılan bir görüşme neticesinde, eserleri konularına göre tasnif etmeyi; fakat Motzki'nin ölümü dolayısıyla bu gerçekleşemedi.

5. *Bonaparte und die ägyptischen Religionsgelehrten -Koloniale Religionspolitik und ihre Beantwortung durch die islamische Elite, Saeculum, No:34, s. 10-35, 1983.*
- (Bonaparte Ve Mısırlı Din Alimleri - Sömürünün Din Politikası Ve Müslüman Elitlerin Buna Cevabı.)

1.2.2. Târihî Antropoloji Enstitüsü Yılları -Ve İslam Toplumu ve Ailesine Dair Araştırmaları-

6. *Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung im frühen İslam, Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung, ed. E. W. Müller, Freiburg/München, s. 479-550, 1985.*
-(Erken Dönem İslam Tarihinde Cinsel Olgunluk Ve Doğurma Yetkinliği.)
7. *Das Kind und seine Sozialisation in der islamischen Familie des Mittelalters, Zur Sozialgeschichte der Kindheit, ed. J.Martin/A. Nitschke, Freiburg/Münih, 1986.*
-(Ortaçağ Müslüman ailesinde çocuk ve aile içinde sosyalleşme süreci.)
8. *Wal-muḥṣanātu mina n-nisāi illā mā malakat aymānukum (Koran 4:24) und die koranische Sexualethik, Der İslam, No: 63, s. 192-218, 1986.*
-(Nisa Suresi 24. Ayet ve Kuranî Cinsel Ahlak Öğretisi.)
9. *Muslimische Kinderehen in Palästina während des 17. Jahrhunderts. Fatawa als Quellen zur Sozialgeschichte, Die Welt des Islams, No: 27, s. 82-90, 1987.*
-(17. Yüzyılda Filistin'deki Müslüman Çocuklar. Sosyal Tarihe Kaynak Olarak Fetvalar.)
İngilizce Tercümesi: "Child marriage in Seventeenth-Century Palestine", Islamic legal interpretation. Muftis and their fatwas, ed. M. Kh. Masud/B. Messick/D.S.Powers, New York 1996 (Harvard UP), s. 129-140, 347-349.

10. *Dann machte er daraus die beiden Geschlechter, das männliche und das weibliche... (Koran 75:39) - Die historischen Wurzeln der islamischen Geschlechterrollen, **Aufgaben, Rollen und Räume von Mann und Frau**, ed. J. Martin/ R. Zöpffel, Freiburg/ Münih, 1989.*
(Kiyamet Suresi 39. Ayet Bağlamında İslam'da Cinsiyet Rollerinin Tarihi Kökleri.)
11. *Hinter dem Schleier- Frauen in der islamischen Geschichte vor dem 20. Jahrhundert: Probleme der Forschung, **Außereuropäische Frauengeschichte: Probleme der Forschung**, ed. A. Jones , s. 25-40, 1990.*
-(Peçenin Arkasında - İslam Tarihinde 20. Yüzyıl Öncesinde Kadınlar: Araştırma Sorunları.)
12. *Volwassen Worden In De Vroeg-İslamitische Periode: Maatschappelijke En Juridische Gevolgen, **Sharḳiyyāt**, 6/1, s. 55-70, 1994.*
-(İslam Tarihinin Erken Döneminde Yetişkinliğe Ermek: Toplumsal ve Hukukî Sonuçları)

1.2.3. **Asistanlık, Doçentlik Ve Profesörlük Yılları**

-Hadis, İslam Tarihi, Siyer, Tefsir ve İslam Hukukuna Dair Çalışmaları-

13. *Der İslam - Das Reich der Kalifen, **Geschichtsbuch 1, Die Menschen und ihre Geschichte in Darstellungen und Dokumenten**, ed. J. Martin/N. Zwölfer, Berlin s. 190-199, 1986.*
-(İslam Tarihi - Halifelerin Hükümdarlığı.)
14. *Mohammed und die Grundlegung der Welt des Islams, **Journal für Geschichte**, No:6, s. 10-17, 1987.*
- ([Hz.]Muhammed ve İslam Dünyasının Kuruluşu.)
15. *Die Entstehung der islamischen Jurisprudenz im Licht neuer Quellen, **Akten des XXIV. Deutschen Orientalistentages**, Köln, s. 207-213, 1990.*
-(Yeni Kaynaklar Işığında İslam Hukukunun Teşekkülü.)

16. **Doçentlik Tezi (*Habilitationsschrift*):** *Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1989. Yayınlanma tarihi: 1991.
- (İslam Hukukunun Başlangıcı: 2./8. Yüzyılın Ortalarına Kadar İslam Hukukunun Mekke'de Teşekkülü.)
İngilizce Tercümesi: *The Origins of Islamic Jurisprudence. Meccan Fiqh before the Classical Schools*, ter. M.H. Katz, Leiden 2002.
Arapça Tercümesi: *Bidâyetu'l-fıkhı'l-İslâmî ve Tattavvuruhu fi Mekke Hatta Muntasifu'l-Cemu'l-Hijrî's-Sânî/El-Mîlâdî'l-Semîn*, ter. Hayruddin Abdulhâdî ve Jurj Tâmir, Beyrut, Daru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 2010.
17. *The Muşannaf of 'Abd al-Razzâq al-Şan'ânî as a source of authentic ḥadīth of the first Islamic century*, **Journal of Near Eastern Studies**, No: 50, s. 1-21, 1991.
Türkçe tercümesi: "Hicrî I. Asırdaki Sahih Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San'ânî'nin Musannefi", ter. Bekir Kuzudişli, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2007, C: 5, No: 1, s. 117-141.
Farsça Tercümesi: "Musannaf-i 'Abd al-Razzâq al-San'ânî: manba'î barâye ahâdîth-i mu'tabar qarn nakhust-i hijrî," ter. Shâdî Nafîsî, : **'Ulûm-i Hadîth**, No: 40, 2006, s. 95-122.
18. *La naissance de la jurisprudence islamique: Nouveaux résultats et méthodes de recherche*, **Cahiers du Centre d'Études et de Recherches Economiques et Sociales de l'Université de Tunis. Série Sociologie**, No:18, S. 7-21, 1991.
- (İslam Hukukunun Doğuşu: Yeni Bulgular Ve Araştırma Metotları.)
19. *Der Untergang Des Neomamlukischen Regimes În Ägypten Im Spiegel Einer Biographie*, **Sharqiyyat**, 3/2, S. 47-58, 1991.
- (Neo-Memlukî Rejiminin Mısır'daki Çöküşünün Bir Biyografideki Yansıması.)
20. *Der fiqh des Zuhri: die Quellenproblematik*, **Der İslam**, No: 68 , s. 1-44, 1991.
Türkçe Tercümesi: "İbn Şihâb ez-Zühri'nin Fıkhı: Bir Kaynak Tenkidi İncelemesi", ter. Fatma Kızıl, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, C:3, No: 2, 2005, s. 129-168.

İngilizce Tercümesi: “The Jurisprudence of Ibn Shihāb az-Zuhrī. A Sourcecritical Study”, ter. Barbara Paoli, **Taquino – Taqwīm, Rivista del Centro Interdipartimentale di Scienze dell’ İslam**, 2000, s. 59-116.

Gözden geçirilmiş versiyonu: **Analysing Muslim Traditions**, s. 1-46.

21. *De tradities over het ontstaan van de korantekst: verzinsel of waarheid?*, **De koran: ontstaan, interpretatie en praktijk**, ed. M.Buitelaar/H. Motzki, Muiderberg, s. 12- 29, 1993.

-(Kur’an Metninin Oluşumu İle Alakalı Rivayetler: Uydurma Mı, Gerçek Mi?)

22. *De Koran: Ontstaan, Interpretatie En Praktijk*, Muiderberg. 1993.
-(Kur’an: Neş’eti, Tefsir Ve Pratik.)

23. *Es gibt keinen Gott außer Gott, und Muhammad ist der Gesandte Gottes*, **Die Welten des İslam**, in: G. Rotter (Hg.), Frankfurt a. M., s. 11-21.

-(Allah’tan Başka Tanrı Yoktur Ve Muhammed De Allah’ın Elçisidir.)

24. *Religiöse Ratgebung im İslam: Entstehung, Bedeutung und Praxis des muftī und der fatwā*, **Zeitschrift für Religionswissenschaft**, s. 3-22, 1994.

-(İslam’da Dini Danışmanlık: Müftü Ve Fetvanın Ortaya Çıkışı, Manası Ve Uygulaması.)

Hollandaca Tercümesi: “Raadgeving in de İslam: ontstaan, betekenis en praktijk van *mufti* en *fatwā*”, **Raad in religieuze tradities**, Zoetermeer, 1995, s. 45-59.

25. *Quo vadis Hadīth-Forschung? - Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: „Nāfi’ the mawlā of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim Hadīth literatüre*, **Der İslam**, No: 73, s. 40-80; 193-231, 1996.

Türkçe tercümesi: Batı’da Hadis Çalışmalarının Seyri, ter. ed. Bülent Uçar,s. 151-235.

İngilizce tercümesi:“Whither *Hadīth* Studies?”, **Analysing Muslim Traditions**,2010, s. 47-124.

- Farsça tercümesi:** ter. Seyyede Zahra Moballegh, “Moṭāle‘āt-e Ḥadīthī Be Kojā Mī-Rawad?”, **Tārīkh Godharī-e Ḥadīth: Raweshhā wa Nemūneha** ed. S. Ali Aghaei, Tahran, 2015, s. 331-415.
26. *Het Ontstaan Van Het İslamitisch Recht. De Recente Wetenschappelijke Discussie*, **Recht van de İslam**, No:13, Maastricht , s. 1-17, 1996.
-(İslam Hukukunun Neşeti. Konunun Bilimsel Güncel Tartışması.)
27. *Het Ontstaan Van Het İslamitisch Recht*, **In het huis van de İslam**, Nijmegen, s. 240-258.
-(İslam Hukukunun Neşeti.)
28. *The Prophet and the Cat: on dating Mālik’s Muwaṭṭa and legal traditions*, **Jerusalem Studies in Arabic and İslam**, No: 22, s. 18-83, 1998.
Türkçe tercümesi: “Peygamber ve Kedi. Mâlik’in Muvatta’ı ve Fikhî Hadislerin Tarihlendirilmesi Üzerine”, **İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları**, ter. Bekir Kuzudişli, 2011.
29. *Die Entstehung Des İslamischen Rechts*, **Der islamische Orient - Grundzüge seiner Geschichte**, Würzburg, s. 151-173, 1998.
(İslam Hukukunun Neşeti.)
30. *İslamisches Recht*, **İslam - Glaube, Gesellschaft, Recht, Wirtschaft**, Wiesbaden, s. 85-104, 1998.
- (İslam Hukuku.)
31. Tussen feit en fictie: Het probleem van de Muhammad-biografie“, **Sharhiyyât**, 11/1, s. 1-13, 1999.
-(Gerçek Ve Kurgu Arasında: [Hz.] Muhammed-Biyografisinin Problemi.)
32. *The Role of non-Arab Converts in the Development of early Islamic Law*, **Islamic Law and Society**, 6/3, s. 1-25, 1999.
Türkçe tercümesi: “Arap olmayan muhtedilerin erken dönem İslâm hukûkunun gelişmesindeki rolü”, **Marife**, ter. Mustafa Öztürk, C:1, No:2, 2001, s.161-178.

33. *Erziehung. IX. Islam, Religion in Geschichte und Gegenwart*, No:4, 9. Bölüm, Tübingen, s. 1532-1534, 1999.
(Eğitim. 9. Bölüm: İslam'da Eğitim)
34. Zum Gedenken: Albrecht Noth (1937-1999)", **Die Welt des Islams**, No: 40, s. 1-6, 2000.
-(Vefayat: Albrecht Noth (1937-1999.))
35. *The Biography of Muḥammad: the Issue of the Sources*, ed. Harald Motzki, Leiden, 2000.
-([Hz.] Muhammed'in Biyografisi: Kaynaklar Hakkında, Giriş Bölümü Yazarı ve Editörlük.)
36. *The Murder of Ibn Abī I-Ḥuqayq: On the Origin and Reliability of some maghāzī-Reports, The Biography of Muḥammad: the Issue of the Sources*, Leiden, 170-239, 2000.
-(İbni Ebî'l-Hukayk'ın Katli: Bazı Megâzî Haberlerinin Aslı Ve Güvenirliği Hakkında.)
37. *Der Prophet und die Schuldner. Eine Ḥadīth-Untersuchung auf dem Prüfstand, Der Islam*, no:77 1-83, 2000.
-([Hz.] Peygamber Ve Borçlular. Titiz Bir Hadis Analizi.)
İngilizce tercümesi: "The Prophet and the debtors. A Ḥadīth Analysis under Scrutiny", **Analysing Muslim Traditions**, s. 125-208.
38. *Methoden Voor De Datering Van İslamitische Overleveringen*, Profesörlük Konuşması/ Orasyon, Nijmegen Radboud Üniversitesi, 9 Şubat 2001.
Türkçe tercümesi: **Batıda hadis çalışmalarının seyri**, ter. Bülent Uçar s. 129-147.
Almanca tercümesi: "Methoden zur Datierung von islamischen Überlieferungen", Nijmegen, 2001.
39. *The Collection of the Qurān: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments, Der Islam*, No: 78, s. 1-34, 2001.
Türkçe tercümesi: - Kur'an'ın Cem'i – Son Dönem Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Görüşlere İlişkin Yeni

Bir Değerlendirme, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, ter.. Selim Türcan:, 2006/2, c.V, No: 10, s. 131-163.- Kur'an'ın Toplanması. Son Metodik Gelişmeler Işığında Batılı Bakış Açısını Yeniden Düşünmek”, ter. Bekir Kuzudişli.

Farsça tercümesi: “Jam’ wa tadvīn-i Qur’ān: Bāznigari dar dīdgāh hāye gharbī dar partowe tahawwolāti jadīde rawish shinākhtī,” ter. Morteza Karimi-Nia, **7 Āsimān, Seven Heaven: A Journal of the Center for Religious Studies**, No: 32, 2007, s. 155-196.

40. *Ar-radd ‘ala-r-radd – Zur Methodik der Ḥadīth-Analyse*”, **Der İslam**, No: 78, 2001.

-(Er-red ale’r-red - Hadis analiz metodu üzerine.)

İngilizce tercümesi: “*Al-Radd ‘alā l-Radd: Concerning the Method of Ḥadīth Analysis*”, **Analysing Muslim Traditions**, s. 209-229.

41. *God en geweld: legitimatie en delegitimatie. Bronnen en geschiedenis in de İslam*, **God en geweld: legitimatie en delegitimatie**, Budel, s. 39-64, 2002.

-(Tanrı Ve Şiddet: Meşruiyeti Ve Gayri-Meşruiyeti. İslam’da Kaynak Ve Tarih / Müslümanların Gayrimüslimlere Karşı Şiddet Girişimi Dini Şartlanma Mıdır? Klasik Cihad Konsepti Hakkında Bir Araştırma.)

Almanca Gözden Geçirilmiş Tercümesi: Ist die Gewaltanwendung von Muslimen gegen Nichtmuslime religiös bedingt? Eine Studie der klassischen *ğihād*-Konzeptionen“, **Fremde, Feinde und Kurioses. Innen- und Außenansichten unseres muslimischen Nachbarn**, Berlin/New York: de Gruyter, 2009, s. 417-452.

42. *The Question of the Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered. A review article*, **Method and Theory in the Study of Islamic Origins**, Leiden, s. 211-257, 2003.

- (Müslüman rivayetlerinin sıhhati sorusunun yeniden gözden geçirilmesi.)
43. The Author and his Work in Islamic Literature of the First Centuries. The Case of 'Abd al-Razzāq's *Musannaf*", **Jerusalem Studies in Arabic and İslam**, No: 28, s. 171-201, 2003.
-(Abdurrezzak'ın Musannefi: İlk Asır İslami Kaynaklarda Müellif ve Eseri Hakkında)
44. *Ḥadīth – Origins and Developments*, ed.Harald Motzki, Aldershot, 2004.
-(Hadis - Kaynaklar ve Gelişim.)
Farsça tercümesi: *Ḥadīth Islāmī: khāstgāhā wa-sayr taṭawwur "Introduction"*, *Ḥadīth: Origins and Developments*, **Ḥadīth – Origins and Developments**, Aldershot, xii-lxiii, 2004.
Türkçe tercümesi: "Hadis: Kaynağı ve Gelişimi", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, ter. Dilek Tekin, 2016, s. 103-140.
Farsça tercümesi: "Ḥadīth pażūhī dar gharb. Muqaddimahāye dar bāb khāstgāh wa taṣawwur-e Ḥadīth", **Ulum-i Hadith**, ter. Murtaza Kariminiya, 2005.
46. Das Kopftuch – ein Symbol wofür?", **Religion – Staat -- Gesellschaft. Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen**, No: 5, s. 175-201, 2004.
-(Başörtüsü- Neyin sembolü?).
47. Dating Muslim Traditions. A Survey.", **Arabica**, 52/2, s.204-253, 2005.
Türkçe Tercümesi: İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları, ter. Bekir Kuzudişli, İstanbul, 2011.
48. *Tradition: XI. İslam*, **Religion in Geschichte und Gegenwart**, No:4 ,Tübingen, s. 520-521, 2005.
- (Gelenek 6. Bölüm: İslam'da Gelenek.)
49. *Mag Een Duitse Moslima Met Hoofddoek Les Geven Op Een Openbare School?*, **Recht van de İslam**, No: 22, Maastricht, s. 31-39, 2005.

- (Müslüman Alman Bir Bayan Başörtüsü İle Devlet Okulunda Ders Verebilir Mi?)
50. *Dating The So-Called Tafsīr Ibn ‘Abbās. Some Additional Remarks, Jerusalem Studies in Arabic and İslam*, No: 31, s. 147-163, 2006.
- (İbni Abbas’a Ait Olduğu İddia Edilen Tefsirinin Tarihlendirilmesi.)
- Farsça tercümesi:** “Tārīkh gudhārī tafsīr mawsūm bi Ibn ‘Abbās: čand nuktiyi takmīlī”, **‘Ulūm-i Hadīth**, ter. Morteza Karimi-Nia, 2006, s. 31-48.
51. *Alternative Accounts of the Qur’ān’s Formation, Cambridge Companion to the Qur’ān*, Cambridge, s. 59-75, 2006.
- (Kur’an’ın Oluşumu İle Alakalı Alternatif Anlatımlar.)
- Fransızca Özet Tercümesi:** “Des théories alternatives”, **Philosophie magazine_hors-série « Le Coran »** Paris, 2010, s. 91-92.
52. *Approaches to Arabic Linguistics. Presented to Kees Versteegh on the occasion of his sixtieth birthday*, ed. Everhard Ditters ve Harald Motzki, Leiden: Brill, 2007.
- (Arapça Dilbilimine Yaklaşımlar.)
53. *Bekehrung mit Gewalt – ein christliches Stereotyp über Mohammed und den Beginn des Islams, Religionswissenschaft im Kontext der Asienwissenschaften. 99 Jahre religionswissenschaftliche Lehre und Forschung in Bonn*, Berlin: LIT, s. 263-283, 2009.
- (Şiddetle İhtida-Muhammed Ve İslam’ın Başlangıcı Hakkında Hristiyanların Klişesi.)
54. *Zij moeten hun omslagdoeken over hun decolletés slaan... (Koran 24:31), Zenzem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en İslam*, 5/3, s. 65-72, 2009.
- (Başörtülerini yakalarının üzerini kapatacak şekilde örtünler...(Kuran 24:31)).

55. *The Origins of Muslim Exegesis. A Debate*, **Analysing Muslim Traditions**, s. 231-303, 2010.
-(Kur'an Tefsirinin Kaynakları. Tartışma.)
56. *Ewig wahre Quellen? Wie glaubwürdig sind die Hadithe? Die klassische islamische Hadith- Kritik im Licht moderner Wissenschaften*, **Islamverherrlichung. Wenn die Kritik zum Tabu wird**, Wiesbaden, s. 57-72, 2010.
-(Ebedi Doğru Kaynaklar? Hadisler Ne Kadar İnandırıcı? Modern Bilim Işığında Klasik Hadis Eleştirisi.)
57. *Aandacht Voor Kinderen In Het Klassiek İslamitisch Recht*, **Recht van de İslam**, No: 24, s. 11-18, 2010.
-(Klasik Dönem İslam Hukukunda Çocuklara Gösterilen İlgi.)
58. **Motzki'nin Veda Konuşması: Leven met andersdenkenden, ZemZem. Tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en İslam**, No:2 , s. 91-100, 2011.
- (Farklı Düşünenlerle Birlikte Yaşama.)
59. *Leven met andersdenkenden: lessen uit de vroege geschiedenis van jodendom, christendom en İslam*. (No 58in genişletilmiş versiyonu), 2011.
-(Farklı Düşünenlerle Beraber Yaşamak: İslam'ın, Hristiyanlığın Ve Yahudiliğin Erken Dönem Tarihinden Dersler.)
Almanca Tercümesi: Leben mit Andersgläubigen: Lektionen aus der Frühgeschichte des Judentums, Christentums und Islams.
60. *Theme Issue: Methods of Dating Early Legal Traditions: Introduction*, **Islamic Law and Society**, No: 19, s. 1-10, 2012.
-(Tema Konusu: Erken Dönem Hukûkî Rivayetlerin Tarihlendirme Yöntemleri: Giriş.)
61. *Motzki's Reliable Transmitter: A Short Answer to P. Gledhill*, **Islamic Law and Society**, No:19, s. 194-199, 2012.
-(Motzki'nin Güvenilir Râvîsi: P. Gledhill'e Kısa Bir Cevap.)
62. *First Century Sources for the Life of Muḥammad? A Debate*, **Der İslam**, No:89, s. 2-59, 2012.

- ([Hz.] Muhammed'in Hayatına Dair İlk Asır Kaynakları? Tartışma.)
63. *Tilman Nagels Kritik an der Isnad-cum-matn-Analyse.Eine Replik*, **Asiatische Studien**, No:68, s. 497-518, 2014.
-(Tilman Nagel'in Isnad-cum-Matn analizine dair eleştirisi. Bir Cevap.)
64. *Abraham, Hagar and Ishmael at Mecca: A Contribution to the Problem of Dating Muslim Traditions*, **Books and Written Culture of the Islamic World.**, Leiden/Boston, s. 361-384, 2015.
-(Mekke'de İbrâhim, Hacer Ve [Hz.] İsmail: Müslüman Rivayetleri Tarihlendirme Problemine Bir Katkı.)
65. *Die Rolle der Prophetenüberlieferung (Hadith) im İslam, Zwischen Exegese und religiöser Praxis.*, Tübingen, s. 227-244, 2016.
-(İslam'da Peygamber rivayetlerinin rolü.)
66. *Reconstruction of a Source of Ibn Ishāq's Life of the Prophet and early Qur'ān Exegesis. A Study of early Ibn 'Abbās Traditions*, Piscataway, NJ, USA (Gorgias Press), 2017.
-(İbn İshak'ın Peygamberin hayatı ve erken dönem Kur'an tefsirine dair bir kaynağın yeniden inşası. Erken dönem İbni Abbas rivayetlerinin araştırması.)

1.2.4. Ansiklopedi Maddeleri

Kıptî Ansiklopedisi (*The Coptic Encyclopedia*), New York/ Toronto.

- "Damanhūrī, Shaykh Aḥmad al-", s. 687-688.
- "Ibrāhīm al-Jawharī", s. 1274.
- "Jirjis al-Jawharī", s. 1332-1334.
- "Kléber, Jean-Baptiste", s. 1416-1417.
- "Menou, Jacques François Abdallah", s. 1591-1592.
- "Mubāshirūn", s. 1687-1688.
- al-Muhdī, Muḥammad al-", s. 1695-1696.

Kuran Ansiklopedisi (*Encyclopaedia of The Quran*), Leiden.

- “Bridewealth”(Mehir), c:1, s. 258-259.
- “Chastity” (İffet), c. 1, s. 298-300.
- “Mariage and Divorce” (Evlilik ve Boşanma), c:3, 276-281.
- “Muşhaf”, c:3, s. 463, 466.
- “Nāmūs”, c.3, s. 515-516
- “Waiting Period” (İddet Dönemi), c:5, 453-455.

İslam Ansiklopedisi (*The Encyclopaedia Of Islam*), Leiden.

- “al-Şan’ānī, ‘Abd al-Razzāq”, c. IX, s. 7-8.
- “Sa’īd b. Djubayr”, 9-10. fas, s.697-698.
- “Abd al-Razzāq al-Şan’ānī”, c.I., s. 7-9.
- “Amr b. Dīnār”, c: II, s. 84-85.

İslam ve Müslüman Dünyası Ansiklopedisi

(*Encyclopedia of İslam and the Muslim World*), New York(MacMilan)

- “Hadith”, c:1, s. 285-288.

Oxford İslam Dünyası Ansiklopedisi

(*The Oxford Encyclopedia of The Islamic World*), Oxford.

- “İsnād”, c:3, s. 201-203.

Oxford Uluslararası Hukuk Tarihi Ansiklopedisi

(*The Oxford International Encyclopedia of Legal History*), Oxford.

- “Islamic Law” (İslam Hukuku), c:3, s. 330-333.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HARALD MOTZKI'YE GÖRE İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARI

2.1. İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARINA DAİR FARKLI YAKLAŞIMLAR

Müslüman ilahiyatçılar ile Batılı İslam Araştırmacıların İslam'a ve İslâmî ilimlere yaklaşımları arasında bir farkın olması kaçınılmazdır. Temelinde, Müslüman ilahiyatçılar arasında da İslâmî ilimler ve kaynaklara homojen bir yaklaşımdan söz edemeyiz, fakat nihâî anlamda her Müslüman ilahiyatçının “murâdullahın”, yani Allah'ın ne demek istemiş olacağını aramanın peşinde olduğu söylenebilir. Batılı (gayr-i müslim) İslam araştırmacısının ise böyle bir niyeti yoktur ve onun araştırması bu yüzden farklı yaklaşımlar taşımaktadır.

Batı'da yapılan İslam araştırmaları söz konusu olduğunda farklı yaklaşımlardan söz edilebilmektedir. Bu yaklaşım değişimleri farklı zamanlar, mekanlardan ve hocalardan kaynaklanabildiği gibi farklı metodoloji ve paradigmalardan da kaynaklanabilmektedir. Harald Motzki'nin hayatını incelerken de görüldüğü üzere o eğitim gördüğü hocalarından kaynaklı din bilimlerine ilahiyatçı yaklaşımı (Prof. Mensching) ve târihî-tenkitçi yaklaşımı (Prof. Noth) görmüştür. Ayrıca Fransa'da strüktüralizmin hakim olduğu yıllarda Sorbonne Üniversitesi'ne giden Motzki, gördüğü eğitimde strüktüralist metin analizi benimsemiştir. Son olarak, Motzki'nin gençlik yıllarında hakim olan Oryantalist paradigmadan çalışmanın ileriki kısımlarında bahsedileceği üzere bazı sebeplerden dolayı farklı paradigmalara evrilmiştir.

Söz konusu farklı yaklaşımlardan dolayı kimi araştırmacılar Batı İslam araştırmacılarını farklı perspektiflerden değerlendirerek sınıflandırmışlardır. Jonathan A.C. Brown *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World* adlı eserinde Müslümanlardan farklı olarak Batı İslam araştırmacılarının hadisleri bağımsız bir bilimden ziyade, daha geniş anlamda İslam tarihi kapsamında incelediklerini belirtir. Brown, Batılı bilim adamlarının çalışmalarını kronolojik yahut

konu itibariyle farklı dört gruba ayırmıştır. Bunların ilki, Joseph Schacht ve Gautier Juynboll'un da dahil olduğu "oryantalist yaklaşımı" benimseyen gruptur. Brown'a göre bu gruba dahil olanlar ilk defa tarihi tenkit metodunu İslâmî kaynaklara uygulayanlardan oluşmuştur. Bu grup, İslam (hukuk) tarihini eleştirel bir analize tabi tutmakla birlikte her şeyi reddetmemiştir. İkinci grup ise, "İslam yanlısı"⁴¹ yaklaşımdır. Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bu grup, oryantalist çalışmalara karşı sert eleştirel ve bazen tamamen reddedici tavrı ile bilinmektedir.⁴² Üçüncü gruptaki 1970'li yıllarda ortaya çıkan "revizyonist yaklaşım", oryantalist gruba benzemekle birlikte kaynaklara çok daha kökten yaklaşan ve birinci gruba nazaran daha uç iddiaları dile getiren gruptur.⁴³ Brown'un bahsettiği son yaklaşım ise, birinci ve özellikle üçüncü gruba bir nevi tepki olarak 1980'li yıllarda ortaya çıkmış olan Batılı "revizyonist" yaklaşımı olmuştur. Brown, bu grubun mensuplarını "oryantalistlerin tarihi eleştirel metodunu benimseyenler fakat vardıkları sonuçları yeniden eleştirel bir şekilde ele alanlar" ve "revizyonist yaklaşımın uç görüşlerini reddedenler" olarak tavsif etmektedir. Brown'a göre, Motzki'nin ait olduğu ve esasında merkezinde bulunduğu yaklaşım ise, bu son yaklaşımdır.⁴⁴

Clinton Bennet⁴⁵ *The Bloomsbury Companion To Islamic Studies* adlı çalışmada İslami ilimlere yaklaşımı kronolojik olarak üç safhaya ayırmaktadır. Bunlardan ilki Hristiyan kelamı/savunması⁴⁶ ve 16. asırda Paris'te ilk Arapça kürsüsünün açılmasıyla başlar. Adından da anlaşılacağı üzere bu aşamada İslam

⁴¹ İngilizce'de '*Philo-Islamic*' olarak ifade edilmiştir.

⁴² İkinci gruba örnek olarak Muhammed Mustafa el-A'zami (müslüman) ve Nabia Abbott (gayrimüslim) isimlerini zikredebiliriz. Motzki, El-A'zami'nin müslümanlar arasında Schacht'a en detaylı tenkidi yönelten kişi olduğunu; fakat onun savunmacı olup Schacht'ın kimi argümanlarını tahrif ettiğini söyler. Bkz. Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının seyri*, s. 311 El-A'zami'nin bu yüzden yeterince kâle alınmamış olduğunu söyleyebilirsek de meselenin bir de onun oryantalist geleneğe mensup olmamasını ve dolayısıyla müslüman olduğu için 'baştan yanlış öncüllerle' hareket edilmesinden dolayı ciddiye alınmadığını ekleyebileceğimiz kanaatindeyiz.

⁴³ Bu gruba mensup olarak *Roman, Provincial and Islamic Law* adlı eserin sahibi Patricia Crone'u zikredebiliriz.

⁴⁴ Jonathan A.C Brown, **Hadith- Muhammad's Legacy in The Medieval and Modern World**, Oxford, Oneworld Publications, 2009, s. 204.

⁴⁵ Clinton Bennett, New York Üniversitesi, Din Bilimleri öğretim görevlisi.

⁴⁶ *Christian Apology*.

Hristiyan ilahiyatçı yaklaşımı ile inceleniyor ve çalışmalar çoğu zaman müdafaacı ve bazen İslam karşıtı retorikle yazılıyordu.⁴⁷

İkinci safhanın adı ise Bennett'in tabiriyle "İslam çalışmaları ve Oryantalizm: Varsayımlar ve Gündemler"dir. Bu aşamada oryantalizm paradigmanın hakim olması, Avrupa-merkezciliği düşüncenin benimsenmesinin yanı sıra ilk safha ile farklardan biri de İgnaz Goldziher(ö. 1921), Abraham Geiger(ö. 1874) ve David Margoliouth(ö. 1940) gibi Musevi araştırmacıların bu alana dahil olmasıydı.⁴⁸

Bennett'e göre "İslâmî araştırmalar: yeni yönler" adını verdiği son safha ise yirminci yüzyılın ortalarına doğru başlamış ve günümüze kadar devam etmektedir. Bu safhanın en büyük özelliklerinden biri de Batı akademisine Syed Hasan Askari(ö. 2008), Majid Khadduri(ö. 2007), İbrahim ebi Râbî(ö. 2011) ve Seyyid Hüseyin Nasr gibi Müslüman bilim adamlarının dahil olmuş olmasıdır. Bunun yanısıra İslâm araştırmalarına ilahiyat, din bilimleri, teoloji gibi alanların haricinde sosyal bilimcilerin de dahil olması bu dönemin özelliklerinden bir tanesidir. Ayrıca 9 Eylül olayı sonrasında terörle mücadele ve Müslüman ülkelerden üniversitelere aktarılan fonların etkisi de bu dönemin özelliklerine dahildir.⁴⁹

Bu ve benzeri sınıflandırmalardan yola çıkarak çalışmanın bu bölümünde, İslam hukukunun kaynaklarına yönelik yapılan çalışmalarda izlenen farklı yaklaşımları üç ayrı kısımda değerlendirmesi uygun görülmüştür. Bunlar, tasviri yaklaşım, eleştirel yaklaşım ve schacht ekolü ve modern dönem yaklaşımlarıdır.

---

⁴⁷ Clinton Bennett, "Introduction", **The Bloomsbury Companion To Islamic Studies**, 2013, Bloomsbury, s. 6-9.

⁴⁸ Bennett, **a.g.e.**, s. 5, 9-21.

⁴⁹ Bennett, **a.g.e.**, s. 21-27.

Bennettin tasnifine benzer başka bir tasnif için bkz. John Voll, "Changing Western Approaches To Islamic Studies", **The State of Islamic Studies In American Universities**, Hemdon, s. 29-45 (çevrimiçi), <https://www.bc.edu/content/dam/files/centers/boisi/pdf/s12/thestateofislamicstudiesinamericanuniversities.pdf>, erişim: 27-03-2019.

2.1.1. Klasik İslami Anlatım Ve Deskriptif Yaklaşım

İslam dünyasında ilk İslam hukuk/fıkıh ilmi⁵⁰ tarihi eseri ile son dönemlerde yazılan İslam hukuku/fıkıh ilmi tarihi eserlerini karşılaştırıldığında neredeyse bir fark görülmeyecektir. Müstakil bir çalışma alanı olarak ilk olarak 19. Yüzyılda Muhammed el-Hudari Bek (ö. 1927) tarafından 1920 yılında yazılan *Târihu't-teşrî el-İslâmî* eseri ondan sonra kaleme alınan İslam hukuku/fıkıh ilmi tarihi eserlerine öncülük etmiş ve çoğu zaman esas alınmıştır.⁵¹

Târihu't-teşrî, Târihu İlm-i Fıkıh, et-Teşrî el-İslâmî, İslam Hukuk Tarihi, Fıkıh tarihi gibi başlıklar taşıyan bu eserlerde İslam hukuk tarihi genelde aynı şekilde ele alınmakta ve şu şekilde dönemlendirilmektedir:

- 1- Hz. Peygamber dönemi.
- 2- Sahabeler dönemi: kimi eserler bu dönemi Hulefa-ı Râşidîn dönemi ile sınırlandırırken, kimi eserler bu döneme son sahabîlerin yaşadığı emevi döneminin de bir kısmını eklemektedir.
- 3- Mezheplerin teşekkül dönemi: bu dönem tabi'ün dönemi olarak da adlandırılmaktadır ve yaklaşık h. 132-150. yılları kapsamaktadır.
- 4- Duraklama dönemi: Bu dönem Moğolların istilasına kadar süren dönemdir ve mezhep taassubunun yoğun yaşandığı ve fikhî çalışmalarda bir durulma yaşandığı dönemdir.
- 5- Moğol İstilasından- Mecelle'ye kadar olan dönem
- 6- Mecelleden günümüze kadar olan bölüm.⁵²

Söz konusu literatür kendi aralarında ufak farklılıklar gösteriyor olsa da, günümüzde de geçerli olmak üzere, İslam hukuku/fıkıh ilmi tarihi Müslüman ilahiyatçılar tarafından neredeyse aynı anlatıma sahiptir. Bunun sebebi ise daha

---

⁵⁰ Çalışmamızın diğer bölümlerinde yer vermediğimiz 'fıkıh ilmi tarihi' terkinine burada yer vermemizin sebebi konunun müslümanlar tarafından kaleme alınan İslam hukuk tarihi eserleri olmasıdır ve bu eserlerde fıkıh kavramının tam manasıyla kullanıldığından dolayıdır.

⁵¹ Kemal Yıldız, İlyas Yıldırım, "Fıkıh İlmi/ İslam Hukuk Tarihi Kaynakları ve Çalışmaları Üzerine Bir Derleme Denemesi", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, no: 7, 2006, s. 368, 371.

⁵² Yıldız, **a.g.m.**, s. 376-377.

önce de bahsedildiği üzere başta hadis rivayet ve usul-u fıkıh kaynakları olmakla birlikte kullanılan kaynakların ve yaklaşımların neredeyse aynı olmasıdır.

Batı İslam araştırmalarında İslam Hukuk Tarihi ile alakalı çalışmalarda benimsenen deskriptif/tasvirî yaklaşımdan kasıt, yapılan çalışmalarda esasında araştırmacının kendi dilinde Müslümanlara ait fıkıh tarihinin nasıl olduğunu tanıtmasıdır. Her ne kadar bu yaklaşımda da eleştiriler, iddialar ve önyargılara yer verilmişse de, deskriptif yaklaşım hakim olmuştur.

Motzki'ye göre İslam hukukunun kaynakları ve tarihi hakkında ilk çalışmalar 19.yüzyılın ortalarından itibaren, birtakım İslami kaynakların/elyazmaların Avrupa'da dolaşmasıyla başlamıştır. Bizim deskriptif yaklaşım adını verdiğimiz bu dönemde Motzki'ye başvuru kaynaklar başlıca şunlardır:

- 1- Usûl-ı Fıkıh kaynakları: parçalar halinde mevcut olan usul-u fıkıh kaynakları İslam hukuk tarihinin çerçevesi olarak kullanılmıştır.
- 2- Tercemeler: İslam hukuku tarihinin gelişimde rol oynamış kişiler hakkındaki bilgiler için biyografik/tabakât eserlerine başvurulmuştur.⁵³

İslam kaynaklarından yola çıkarak İslam Hukukunun kaynaklarına dair ilk ciddi çalışma Eduard Sachau(ö. 1930)⁵⁴ tarafından 1870 yılında *Zur Ältesten Geschichte des Muhammanischen Rechts*⁵⁵ adlı makalesinde ele alınmıştır. Sachau yukarıda zikrettiğimiz dönemlendirmeye benzer şekilde İslam hukuk tarihini Peygamber dönemi(*legacy of Muhammad*), Sahabeler (*earliest adherents*

---

⁵³ Harald Motzki, **The Origins of Islamic Jurisprudence**, terc. Marion H. Katz, Leiden, Brill, 2002, s. 6

⁵⁴ Eduard Sachau(1845-1930), Alman Oryantalist, Viyana Üniversitesinde Semitik Filoloji bölümünde, ve Berlin Üniversitelerinde Profesörlük yaptı ve Berlin Üniversitesi Oryantal Diller Bölümünde Kurucu Başkanlık görevlerini üstlendi. Tanınmış öğrencileri arasında Josef Horowitz'i sayabiliriz. Sachau'un çalışmaları İslam dininin ve İslâmi ilimlerin farklı alanlarında gerçekleşmiştir.

⁵⁵ "Muhammedî Hukukunun En Eski Tarihi" şeklinde tercüme edebileceğimiz bu makalenin geçtiği yer: **Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien**, c: 65, s. 699-723.

of the new teachings, *The Companions*) dönemi, Tâbiîn(*The Successors*) ve Tebe-i Tâbiîn(*Successors of the Successors*) dönemi olarak ayırır.⁵⁶

Sachau'dan sonra Alfred Von Kremer(ö. 1889)⁵⁷ *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* adlı çalışmasında Sachau'a benzer bir yöntem izliyor. Sachau'dan farklı olarak Kremer'ın çalışması İmam Malik'in(v. 179/795) *muvatta'sının* kullanıldığına dair izler taşımaktadır.⁵⁸ Aynı tarihi çerçeveyi kullanmakla birlikte Kremerle birlikte rivayetlere yöneltile ilk ciddi eleştirel sorulara rastlamaktayız.⁵⁹ Ayrıca Kremer İslam hukukuna Roma ve Yahudi hukukunun etkilerinden de bahsetmektedir.⁶⁰

Bu bağlamda iki çalışmadan daha bahsedebiliriz. Bunlar Alois Sprengers'e(ö. 1893)⁶¹ ait 1892 yılında yayımlanan *Skizze der Entwicklungsgeschichte des Muslimischen Gesetz* ve D.S. Margoliouth'e (ö. 1940)⁶² ait 1913 yılında yayımlanan *The Early Development of Mohammedanism* adlı çalışmalardır. Bu iki eser de Motzki'ye göre bir takım yeni kaynaklara başvurulması haricinde önceki çalışmalarla aynı yöntemi izlemektedir.⁶³

Muhammed el-Hudari Bek tarafından kaleme alınan *Tarihu't-teşri'* 1920 yılında yayımlandığını göz önünde bulundurulduğunda İslam hukuk tarihi çalışmalarının ilk başta Batı'da(Avusturya) başladığı varsayılabilir. Ayrıca İslam dünyasının Batıda İslam hukuk tarihinin müstakil olarak ele alınmasından etkilenilmiş olunması muhtemeldir.

---

⁵⁶ Motzki, **a.g.e.**, s. 2-4.

⁵⁷ Alfred von Kremer, Avusturyalı oryantalist ve siyasetçi, Viyana üniversitesi Arapça bölümünde Profesörlük yapmış olup daha sonra Mısırda Avusturya konsolosluğunda çalışmıştır.

⁵⁸ Motzki, **a.g.e.**, s. 6-9.

⁵⁹ Motzki, **a.g.e.**, s. 9.

⁶⁰ Mariam Sheibani, Amir Toft, and Ahmed El Shamsy, "The Classical Period: Scripture, Origins, and Early Development", **The Oxford Handbook of Islamic Law**, (çevrimiçi) DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199679010.013.13, erişim tarihi: 23-05-2019, s. 7.

⁶¹ Alois(Aloys) Sprenger, Avusturyalı oryantalist.

⁶² David Samuel Margoliouth, İngiliz Oryantalist. Anglikan klisesinde kısa bir süreliğine rahiplik yaptıktan sonra Oxford üniversitesinde 1889-1937 yılları arasında Arapça bölümünde profesörlük görevini yürütmüştür.

⁶³ Motzki, **a.g.e.**, s. 9-10.

2.1.2. Eleştirel Yaklaşım Ve Schacht Ekolü

Daha önce bahsedildiği üzere eleştirilerinin yanısıra Alfred von Kremer'e göre nebevî rivayetlerin(*die Sonna*) önemi Sahabeler ve tâbi'in tarafından uydurulmuş ve Kûfeliler mâhut asılsız hadis oluşturanlardı. Müslümanların rivayet eleştirisi (*Kritiek Der Überlieferung*: cerh ve ta'dil ilmi) ise kullanışsız ve işe yaramazdı.⁶⁴ William Muir(ö. 1905)⁶⁵ ise 1861 yılında yayınlanan *Life of Mahomet* adlı çalışmasında Hadislerin açıkça taraflı ve mesnetsiz olduğunu iddia etmiş ve bu rivayetlerin [Hz.] Muhammed'in şanını yüceltmek için asılsız olarak oluşturulduğunu iddia etmiştir.⁶⁶ 1848 yılında ise yayımlanan *Geschichte den Caliphen* adlı eserinde Hadislerin büyük bir kısmının uydurma(*spurious*) olduğunu iddia eden bir başka isim ise Gustav Weil'dir(ö. 1889).

Görüldüğü üzere Batı İslam araştırmaları tarihinde hadislere karşı şüpheli yahut eleştirel yaklaşım İslam araştırmaların itibaren mevcuttu. Bu eleştirel kimi zaman William MSuir'de olduğu gibi sadece söylem düzeyinde kalırken bazen de Alfred von Kremer'de hadislerde metin analizlerinin uygulandığı görülmektedir. Burada göz çarpan husus eleştirilerin genel manada rivayetler ve özel manada hadis-i şerifler üzerinden yürüdüğüdür. Bunun sebebi ise batılı İslam araştırmacılar İslam hukukunun kaynaklarının hepsini rivayet(*tradition*) olarak değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla kitap, icmâ ve kıyas gibi kaynaklar değerlendirilirken onlar da çoğu zaman rivayet olarak ele alınmaktadır.

Söz konusu Eleştirel tavrı resmi manada metotlaştıran kişi Macar asıllı müsevî İgnaz Goldziher⁶⁷ olmuştur.⁶⁸ Alman tarih ekolüne ve dolayısıyla tarihi-tenkitçi metoduna sadık kalan Goldziher İslam tarihinin erken dönem kaynaklarını

⁶⁴ Alfred Von Kremer, **Culturgeschichte Des Orients Unter Den Chalifen**, Viyana, Wilhelm Braumüller, 1875, s. 472, 473, 482.

⁶⁵ William Muir, İskoçyalı Oryantalist, Britanya sömürgesi Hindistanda yöneticilik yapmıştır.

⁶⁶ William Muir, **The Life of Mahomet**, London, Smith Elder & Co., 1861, s. 37.

⁶⁷ İgnaz (Yitzhaq Yehuda) Goldziher(1850-1921), Macar asıllı Oryantalist Akademisyen. Goldziher'in siyâsî ilişkisini bizzat bakan tarafından görevlendirerek islam dünyasında görmekteyiz.

⁶⁸ Wael Hallaq, **The Authenticity of Prophetic Hadith: A Pseudo Problem**, *Studia Islamica*, no:89, 1999, s. 75; Harald Motzki, **Dating Muslim Traditions**, *Arabica*, 2005, No: LII, s. 204.

şüpheli bir tavırla incelemiştir. Goldziher'in araştırmalarında başlıca başvurduğu iki eleştirel metotlardan biri anakronizm⁶⁹ ve diğeri karşılaştırma prensibiydi (*principle of analogy*). İsnatla alakalı bir değerlendirmede bulunmayan Goldziher'in hadislerin metninden yola çıkarak büyük bir kısmının uydurma olduğu düşüncesinin sebeplerini Motzki şöyle açıklamaktadır:

- 1- İlk nesillerin siyasi ve dini tartışmaları. Peygamberin zamanında gerçekleşmemiş olan ama onun söylediği iddia edilen öngörü ve endişeleri daha sonra asılsız olarak oluşturulmuş ve Peygamber'e suçu yüklenmiştir.
- 2- Hicrî ikinci asırda hilafetin Emevîlerden Abbasilere geçmesi. Abbâsilerle birlikte fıkıh çalışmaları büyük bir ivme kazanmış. Buna bağlı ve Abbasî hükümdarlarının istekleri doğrultusunda çokça asılsız hadisler oluşturulmuştur.
- 3- Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis arasındaki tartışmalar. Ehl-i hadis mensupları Goldziher'e göre hukuku tamamıyla [Hz.] Peygamber ve Sahabelerin uygulamaları üzerine oturtmak istiyorlardı. Bu bağlamda belli bir konuda onlardan gelen bir rivayet yoksa asılsızlık yoluna gidiyorlardı.
- 4- Farklı kabileler arasında üstünlüğü ispat etmek için asılsız hadisler oluşturulmuştur.

Motzki'ye göre Goldziherin kullandığı kaynaklar açısından iki zayıflık taşımaktadır. Bunlardan biri onun kullandığı kaynakların birçoğunun zaten Müslüman alimler tarafından da zayıf yahut uydurma bulunuyor olması. İkincisi ise Goldziher kaynakların güvenilirliği ile alakalı şüpheli ve genelleyici ifadeler kullanmasına rağmen kendi kullandığı kaynakların tarihi gerçekliğini sorgulamıyor.⁷⁰

---

⁶⁹ Anakronizm, herhangi bir olay gerçekleştiği zaman ile uyumsuzluğunu ifade etmek için kullanılan kavramdır.

⁷⁰ Motzki, **a.g.m.**, s. 207-208.

2.1.2.1. Joseph Schacht

İslam hukukunun kaynaklarına söz konusu yaklaşım, yani 'eleştirel yaklaşım' ile inceleyen araştırmacılar arasında bir isim özellikle dikkati çekmektedir: Joseph Schacht (ö.1969). Her ne kadar Joseph Schacht bu yaklaşımı başlatan yahut İslam hukukunun teşekkülüne dair klasik İslâmî anlatıya ilk defa soru işareti koyan kişi olmasa da onun seleflerinin görüşlerini sistemleştirip kuramlaştırması ve İslam hukukunun teşekkülüne dair alternatif bir tasvir geliştirmesi onu bu yaklaşımın merkezine koymuştur.

Bu açıdan Schacht'ın klasik oryantalist paradigmanın merkezinde görülmesi anlaşılırdır. Öyle ki, kimi araştırmacılar Schacht'ın İslam hukukunun oluşumuna dair tezini 'reddedilemez'⁷¹ olarak nitelerken, kimileri de ona İslam hukuk tarihine sunmuş olduğu yeni yaklaşımdan dolayı "İslam hukukunun babası" unvanını vermekten çekinmemiştir.⁷²

İslam hukukunun oluşumuna dair Harald Motzki'nin görüşlerini incelediğimiz araştırmamızın bu bölümüne Joseph Schacht ile başlanmasının iki nedeni vardır: İlki, yukarıda da bahsettiğimiz üzere Schacht'ın söz konusu alanda merkezî konumu ile alakalıdır. Schacht'ın en ağır eleştirmenleri dahi onun tezlerini tamamen reddetmemiş; ya bir kısmını eleştirmiş ya da tezini değişiklik yaparak geliştirmeye çalışmışlardır.⁷³

İkinci neden ise, Harald Motzki'nin İslam hukukunun Mekke'de oluşumu ve oluşumuna dair görüşlerinin ve bu oluşumunda kullandığı metodun aslında Schacht'a yapılan bir itiraz olmasıdır.⁷⁴ Dolayısıyla Motzki'nin hadisleri tarihlendirmede neden yeni bir metod geliştirme gereği duyduğu ve bunun Schacht'ın metodundan nasıl farklılaştığını ve bunların neticesi olarak İslam

⁷¹ Noel James Coulson, **A History Of Islamic Law**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1964, s. 4.

⁷² Wael B. Hallaq, "On Orientalism, Self-Consciousness and History", **Islamic Law and Society**, NO:18, Leiden, Brill, 2011 s. 429.

⁷³ Münekitlerden kastımız, Batılı İslam araştırmacılarıdır. Mustafa el-A'zami gibi İslam alimlerinin Schacht'ın tezlerine hiçbir şekilde katılmadığı bilinen bir gerçektir.

⁷⁴ Harald Motzki **Het Ontstaan Van Het Islamitisch Recht**, *Recht Van De İslam*, ed. S.W.E. Rutten, RIMO, Maastricht, 1996, s. 8.

hukukunun başlangıcı hakkında ne tür tespitlerde bulunduğu doğru şekilde anlaşılabilmesi için Schacht'ın bu konuya dair araştırmalarının en azından özüne yer verilmesi daha doğru olacaktır.

Batılı İslam araştırmacılarının çalışmalarını hangi gelenek dahilinde yürüttüklerini sorulduğunda karşımıza ilk olarak 'oryantalizm' çıkmaktadır. Bu yüzden bu bölümde ilk olarak yukarıda da geçen 'oryantalizm' kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Bu kavramdan nötr haliyle ne anlamalıyız? Kavramın içeriği Edward Said'den (1935-2003) sonra nasıl değişmiştir ve klasik oryantizmin bir uzantısı olarak hukuki oryantizm⁷⁵ dahilinde Joseph Schacht'ı nasıl konumlandırabiliriz?

Bölümün devamında ise, ilk olarak Joseph Schacht'ın hadis rivayetleriyle alakalı görüşleri değerlendirilecek ve onun hadisleri tarihlendirmede kullandığı yöntemler incelenecektir. Bölümün sonunda ise, Joseph Schacht'ın rivayetlere bakış açısından yola çıkılarak, İslam hukukunun teşekkülünü nasıl kurguladığı aktarılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın esas konusu "Harald Motzki ve onun İslam hukukunun oluşumuna dair görüşleri" olduğu için Joseph Schacht ve görüşleri, inceleme alanımızı ilgilendirdiği kadar nakledilmeye çalışılmıştır.⁷⁶

2.1.2.2. Oryantalizm ve Joseph Schacht

Joseph Schacht ve tespitlerini değerlendirirken onun çalışmalarının nezhur ürünler olmadığını; bilakis ondan önce yapılmış çalışmalara dayandığını bilmemiz gerekir. Bu çalışmalar öncesi ve sonrası ile birlikte oryantist geleneğin bir tezahürüdür.

Oryantalizmden "nötr bir kavram" olarak bahsedildiğinde "coğrafi olarak batıda yaşayan ve *Oriënt* yani doğu hakkında araştırma yapan kişilerin meydana

---

⁷⁵ İngilizcede kullanılan 'legal orientalism' kavramının tercümesi.

⁷⁶ Zira günümüze kadar Schacht'ın görüşleri batıda olsun İslam dünyasında olsun birçok araştırmaya konu olmuştur. Örnek olarak bkz: Salih Özer, **İsnad Analiz Yöntemleri**, Ankara Okulu Yayınları; Fatma Kızıl, **Müşterek Ravi Teorisi**, İSAM Yayınları; Muhammed Mustafa el-A'zami, **İslam Fıkhı ve Sünnet-Oryantalist Schacht'a Reddiye**, (terc. Prof. Dr. Mustafa Ertürk); Murteza Bedir, **Oryantalistlerin İslam Hukukunun Mahiyetine Dair Tartışmaları**.

getirdiği çalışmalar” şeklinde özetlenebilir.⁷⁷ Bu tanıma göre “doğu” kapsamında sadece İslam dünyası değil, Asya kıtasında bulunan bütün kültür ve medeniyetler anlaşılmalıdır. Mesela Batılı bilim adamları tarafından Hindistan, Çin ve Japonya’ya dair yapılan araştırmalar gibi.

Orientalism adlı meşhur çalışmasıyla bu kavramın “nötr ve nesnel bir akademik zihin yapısını sergilemediğini” iddia eden Edward Said de bu eserin başında oryantalisti ilk başta nötr manasıyla şöyle tanımlamaktadır: “Her kim ki doğuyu araştırıyor, yazıyor yahut [doğu hakkında] ders veriyorsa oryantalisttir.”⁷⁸ Ancak daha sonra Said’in yukarıda bahsedildiği üzere eseri ile birlikte “oryantalizm” kavramına özel bir anlam yüklenmiştir. Said, oryantalizmin yalnızca bir tevarüs geleneğini yansıtmadığını ve bu paradigmanın⁷⁹ Batı’nın sömürgecilik projesi ile yakından alakalı olduğunu belirtmiş ve oryantalist çalışmaların “sömürüler için bir araç” olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰ Onun bu eseri ve dile getirdiği fikirler öylesine etkili olmuştur ki, konu bu bağlamda hala güncelliğini korumaktadır. Dolayısıyla bir zamanlar doğu dilleri ve medeniyetlerini araştıran Batılı bilim adamlarının kullandığı “oryantalist” unvanı, Said ile birlikte menfi manasından kurtulamayacak şekilde kirletildiği ve zehirlendiği için oryantalistler, 1973 yılında *The International Congress of Orientalists*’te (Uluslararası Oryantalistler Kongresinde) kullanmama kararı almışlardır.⁸¹

Oryantalizmi İslam hukuku bağlamında ele aldığımızda ise karşımıza *legal orientalism* yani “hukukî oryantalizm” kavramı çıkmaktadır ve bu kavram,

---

⁷⁷ Wael Hallaq B., **Restating Orientalism**, New York, Columbia University Press, 2018, s. 42.

⁷⁸ Edward W. Said, **Orientalism**, London, Penguin Books, 2003, s. 2; ayrıca bkz. Murteza Bedir, “Oryantalizm ve İslam Hukuku”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, NO:4, İstanbul, 2004.

⁷⁹ Paradigma kavramını bilim terminolojisine dahil ettiği bilinen T.S. Kuhn **The Structure Of Scientific Revolutions** adlı eserinin ikinci bölümünde bu kavramı şöyle açıklamaktadır: ‘Araştırmaları ortak paradigma üzerine kurulu olan [bilim] adamları bilimsel uygulamada aynı kural ve standartlara bağlıdırlar. Bu bağlılık ve bunun meydana getirdiği fikirbirliği normal bilimin ön şartlarıdır, yani belirli bir araştırma geleneğinin dogmaları (tartışılmaz önkabuller) ve devamlılığın ön şartlarıdır.’ T.S. Kuhn, **The Structure Of Scientific Revolutions**, Chicago, The University Of Chicago Press, 1996, s. 11. Arapçada bu şekilde kullanılmakla birlikte ‘numûzec fikrî’ terkihi ile de ifade edilmektedir.

⁸⁰ Said, **a.g.e.**, s.12.

⁸¹ Alexander L. Macfie, **Orientalism**, Londra, Pearson Education, 2002, s. 111.

oryantalist paradigmanın doğulu hukuk sistemleri ve dolayısıyla İslam hukuku hakkındaki algılarını ifade etmektedir.⁸² Klasik oryantalizmin zamanında sömürü projeleriyle alakası olduğu gibi hukuki oryantalizmin de geçmişte ve günümüzde Avrupa-Amerika güç yapılarında konuşlandırılmış bir bilim dalı olduğu söylenebilir.⁸³

Belirli bir geleneği ve zihin yapısını temsil ettiğinden dolayı bir Oryantalist paradigma yalnızca Oryantalistlerin sordukları soruları belirlemekle kalmayıp, aynı zamanda o sorulara verecekleri cevapları da şekillendirmektedir.⁸⁴

Oryantalizm, bir paradigma olarak değerlendirildiğinde Schacht'ın merkezî bir konumda olduğu görülmektedir. Zira o hem seleflerinin izinde gittiğini ve onların eserleri doğrultusunda yeni çalışmalar gerçekleştirdiğini ifade etmektedir hem de ondan sonra gelen araştırmacılar büyük ölçüde onun tezlerini benimsemişlerdir. Mesela Schacht, *The Origins Of Muhammadan Jurisprudence* adlı eserinin giriş kısmında seleflerine duyduğu minneti açıkça ifade etmektedir ve çalışmasının hocası Goldziher'in çalışmalarına "değersiz bir katkı olmamasını umduğunu" şu sözlerle ifade etmektedir:

" Son neslin İslam araştırmalarının büyük hocalarına karşı büyük minnet altında kaldığımı hissediyorum. Snouck Hurgronje'nin adı bu eserde nadiren geçmektedir; fakat Muhammedî hukukun karakterini halihazırda anlıyorsak, bu onun sayesinde. Goldziher'e atıfta bulunmaya daha fazla imkanım olacak -ki ben çalışmalarımın onun meydana getirdiği araştırmalarının devamı için değerli bir katkı olmasından daha fazla bir şeyi ümit edemem..."⁸⁵

---

⁸² Hallaq, **On Orientalism**, s. 388

⁸³ Hallaq, **a.g.e.**, s. 389; Douglas Little, **Am"erican Orientalism**, Chapel Hill, The University Of North Carolina Press, 2008, s.9-11.

⁸⁴ Little, **a.g.e.**, s.390.

⁸⁵ Joseph Schacht, **Origins Of Muhammadan Jurisprudence**, Oxford, Oxford University Press, , 1979, v.

Schacht'ın 'büyük hocalar' ve 'devam' sözlerinden de yukarıda bahsedildiği gibi bir oryantalist geleneğin var olduğu görülmektedir.

Oryantalizm, sömürgecilik projesine katkı sağlayan bir unsur olarak değerlendirildiğinde yine Schacht'ın yoğun olarak gerçekleştirdiği Afrika seyahatleri⁸⁶, burada İngiliz kolonyalist idaresi ile işbirliği ve o dönemde Fransız hakimiyeti altında olan Cezayir Üniversitesi'nden aldığı ödüller onun sömürü/kolonyal faaliyetlerine işaret etmektedir.⁸⁷

Netice itibariyle her ne kadar “oryantalizm” ve “oryantalist” kavramları rafa kaldırılmış olsa dahi Batılı İslam araştırmalarının halen kendi geleneği içinde hareket ettiğini ve yapılan çalışmaların kimi zaman devlet politikalarına uygun bir şekilde yürütüldüğünü ve kimi zaman bu araştırmaların bizzat siyasi, içtimaî ve askerî kaynaklar tarafından talep edilmesi reddedilemeyecek bir gerçektir. Motzki'nin de ifade ettiği şekilde:

“Bilim, yer ve zamanın etkisi dışında meydana gelmez. Her insan ve her bilim adamı zamanın çocuğudur. Bilim adamlarının sordukları suallere sadece özel hayatlarının tesiri olmaz. Yaşadıkları devletin ve çağın da şartları etki eder.”⁸⁸

Batı akademisine Müslümanların da dahil olması, dünyanın globalleşmesi ve yeni eserlerin gün yüzüne çıkması gibi sebeplerden dolayı 1970'li yıllardan itibaren Batı akademisi farklı bir açı kazanmış ve her ne kadar klasik oryantalist paradigma ve Schacht ekolü devam etse de meselelere farklı açılardan bakılması ve mevcut bilgilerin çoğalmasından dolayı farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır.⁸⁹

2.1.2.3. Joseph Schacht'a Göre Rivayetlerin Tarihlendirilmesi

Goldziherin rivayetlere dair yorumlarının ve tarihlendirmelerinin metin bazlı yürüdüğünü ve senede dair bir yorumu olmadığı, tezin daha önceki kısımlarında

---

⁸⁶ S.A. Bonebakker, **In Memoriam Joseph Schacht**, IV; Akh. Minhaji, **Joseph Schacht's Contribution To The Study Of Islamic Law**,(yüksek lisans tezi) Canada, McGill University, 1992, s. 7-9.

⁸⁷ Hallaq, **a.g.e.**, s. 404

⁸⁸ Motzki, **Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri**, s.342.

⁸⁹ Bennett, **a.g.e.**, s. 21-27,

bahsedilmiştir. Joseph Schacht ise hadisleri/rivayetleri tarihlendirirken bunu üç farklı açıdan yapmaktadır. Bunlar:

1. Goldziher gibi metin bazlı tarihlendirme.
2. Rivayetlerin külliyatlarda ilk ortaya çıkışından yola çıkarak tarihlendirme.
3. Senet bazlı tarihlendirme.⁹⁰

Schacht, hadislerin senetlerine dayanarak ortaya çıkış tarihlerini tespit etmek istenildiğinde beş kuralın uygulanması gerektiğini söylemektedir:

- 1) En kâmil ve en eksiksiz isnatlar en yakın tarihe dair eserlerde mevcuttur.
- 2) Şayet bir hadisin farklı isnatları olup isnatların bazıları erken tarihte son buluyor ve bazıları daha geç tarihte son buluyorsa, daha geç tarihlere uzanan isnatlar ikincildir.
- 3) Daha sonraki kaynaklarda farklı râvî ve otoritelerin dahil edilmiş oldukları senetler asılsız olarak oluşturulmuştur.
- 4) Bir rivayetin bütün senetlerinde müşterek bir râvînin bulunması, söz konusu rivayetin, o râvînin zamanında ortaya çıktığını muhtemel kılar.
- 5) Müşterek râvîyi atlayan senetler daha sonra ortaya çıkmıştır.⁹¹

En yakın tarihteki eserlerin daha eksiksiz ve tam senedi kapsamı normal bir durumdur; zira o vakte kadar rivayetlerin farklı senetleri toplanmış olup eksiksiz bir hal almış olabilir. Bununla birlikte daha geç tarihlerdeki hadislerde tam bir senedin olmadığını iddia etmek doğru değildir. İkinci kurala dair ise Motzki şöyle demektedir:

“Senetlerin ‘geriye doğru büyümesi’ bütün hadis alimlerinin bildiği bir olgudur. müslüman alimler buna ref derler ki bu isnat zincirinde “yükselmek” anlamına gelir. Bununla birlikte örneğin bir Sahabe rivayetinin Peygamberi isnat zincirine dahil edilerek Nebevî rivayete ‘ref’ edildiği durumların olması, senedi sahâbe [mevkuf]

⁹⁰ Motzki, **Dating Muslim Traditions**, s. 206-223.

⁹¹ Motzki, **a.g.m.**, s. 220.

yahut tâbiinde[maktu'] biten rivayetlerin bütün Nebevi hadis[merfû] varyantların ikincil olduğu sonucunu doğrulamaz. Kendimizi Schacht'ın müslüman rivayetlerin genellikle uydurma yoluyla oluşmuş olduğu teorisinden kurtarırsak, belli bir fikhî görüşün Peygamber tarafından ifade edilmiş olduğunu ve aynı zamanda bir sahabe yahut bir tabi'i tarafından da benimsendiğini idrak etmeye muktedir oluruz. Sahabe yahut tabi'i rivayetlerine benzer daha erken Nebevî hadislerin var olduğu peşinen dışlanamaz."⁹²

Bahsedildiği üzere kurallar arasında Schacht'ın bu tartışmaya en önemli katkısı 'müşterek râvî' teorisi olmuştur. Zira bu teori Schacht tarafından sistemleştirilmiş ve hadislerin tarihlendirilmesi bu sistem üzerine kurulmuştur. Schacht'ın bu teoriyi açıkladığı eseri *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Türkçe tercümesi ile 'Muhammedî Hukukun (İslam Hukukunun) Kaynakları'dır ; çünkü hadisleri tarihlendirmeye yönelik geliştirilmiş bu metodun İslam hukukunun kaynaklarına dair bir eserde bahsedilmiş olması da bu metodun İslam hukukunun oluşumunu açıklamak için geliştirildiğini göstermektedir. Fatma Kızıl ise, hukukî hadislerin ve hukukî tazammunları olan rivayetlerin Schacht tarafından II. yüzyıla tarihlendirildiği, isnatların geriye doğru büyüdüğü ve yayıldığı gibi iddiaların bu teoride özümsemişliğini kabul edilmesi gerektiğini ifade eder.⁹³

Schacht'a göre isnatlarda bulunan râvîlerin ileriye doğru çoğalmasına bakılacak olursa bu bizi isnadın bağlı olduğu rivayetin bir râvî tarafından ortaya atıldığını varsayılmasını mümkün kılmaktadır. Bu rivayet daha sonra farklı râvîler tarafından alınacak ve böylelikle müdevvinlere kadar bir üst senet oluşacaktır ve böylelikle senedin 'gerçek' kısmı birkaç dala ayrılacaktır. "Rivayeti uyduran râvî" alt kısmında, yani Hz. Peygamber'e yahut sahabelere ulaşan kısımdan sorumludur. Her ne kadar bu rivayet 'müşterek râvîden' sonra farklı senetlere sahip olacaksa da 'müşterek râvî' her zaman en alt 'müşterek' şahıs olacaktır.⁹⁴ Schacht, buna dair eserinde bir örnek de verir ve teorisinde açıkladığı bölümün sonunda, müşterek râvînin tespitinin rivayetlerin ve onların ifade ettiği hukuki öğretilerin ortaya çıkış tarihini tespit etmeye yarayacağını beyan eder.

---

⁹² Motzki, **a.g.m.**, s. 220.

⁹³ Kızıl, **Müşterek Ravi Teorisi**, s. 115.

⁹⁴ Schacht, **Origins**, s. 171.

Schacht, tespit ettiği müşterek râvîlerin üstün gelen çoğunluğunun hicrî ikinci asrın ilk yarısına ait olduğu gerçeğinden yola çıkarak hukuki içerikli rivayetlerin de bu tarihlerde -râvîlerin yaşadığı dönemde- aranması gerektiğini söyler.⁹⁵

“Müşterek râvî” teorisi ekseninde Joseph Schacht’ın hadislerle alakalı diğer görüşleri şöyledir: Birincisi Schacht’ın hadislerin arttığına dair görüşüdür. Schacht’a göre her ne kadar her dönemde görülmüş olsa da İmam Şafii ile klasik hadis eserleri (Kütüb-i Sitte) arasındaki 50 yıllık bir süreç içerisinde hukuki rivayetler gözle görülür şekilde artmıştır. Schacht’a göre bu artışta görülen hukuki rivayetler uydurulmuştur! Bunu ise *e silentio* argümanı ile ifade eder. Bu argümana göre, şayet bir hukuki rivayet daha önce bir hukuki tartışmada kullanılmamışsa, o rivayetin ilk ortaya çıktığı döneme aittir.⁹⁶ Üçüncü bölümde bahsedileceği Motzki, buna katılmayacaktır ve farklı izah edecektir.

Bu sonuçların tarihlendirme için kesin bir kriter olduğu iddiasına Motzki şüphe ile yaklaşılması gerektiğini ifade eder. İlk olarak, Schacht’ın nebevî hadislerin gelişmesi hakkındaki teorisi göz önüne alındığında, böylesi bir kriter sadece klasik eserlerde yer alıp daha önceki eserlerde yer almayan rivayetler olması durumunda işlevini yitirmektedir. İkinci olarak, rivayet zincirinin farklı tabakalarında birden fazla müşterek râvîlerin olabileceği ve bu müşterek râvîlerin bir kısmının “hadis toplayıcısı” yahut “müdevvin” olarak bilinmesi, en azından “müşterek râvî” fenomeninin bu kişilerin toplayıcı olarak faaliyetlerine delalet ettiğine yahut sistematik öğretilerinden ortaya çıkan eserlerine işaret ettiğine ihtimal vermektedir.⁹⁷

Görüldüğü gibi isnat silsileleri Schacht tarafından gayet keyfî görülmektedir ve o Müslüman hadis alimlerinin bu konuda gösterdiği hassasiyeti göz ardı etmektedir. Zira hadis alimlerinin de senetleri buldukları gibi kabul etmedikleri bilinen bir gerçektir. Senetlerde bulunan her bir râvî, cerh ve tadil ilmince

---

⁹⁵ Schacht, **a.g.e.**, s. 171-175.

⁹⁶ Schacht, **a.g.e.**, s 140.

⁹⁷ Motzki, **a.g.e.**, s. 25.

belirlenmiş kriterlere göre kılı kırk yararcasına araştırılmış ve ancak emin olunduktan sonra bir râvîye “güvenilir” yani “sika” unvanı verilmiştir.

Göze çarpan bir diğer husus şudur ki; klasik İslamî ilimlerde tarihe ve rical ilmine dair rivayetlerde, rivayetlerin sıhhati itikat ve ibadete taalluk eden rivayetlerde olduğu kadar ağır tartışılmamıştır. Buna karşılık batıda yapılan hadis araştırmalarında, bir sonraki kısımda Motzki ile de göstereceğimiz üzere, söz konusu alanların sıhhatini belirlemek için rivayetlerde bulunan râvîler hakkındaki bilgiler için genelde yüksek mevkili tabakâtlarından yararlanılmıştır.

Peygamber’den haber aktarılmadığını iddia eden Schacht hakkında söylenebilecek diğer bir nokta, iddialarını, müslümanların Hz. Peygamber’e bakışlarından sarf-ı nazar ederek ortaya atmış olmasıdır. Çünkü, biri çıkıp peygamberliğini ilan ediyor, binlerce kişi o şahsa inanıyor, inançlarından ötürü büyük fetihler gerçekleşiyor; fakat bu akıl almaz şekilde hızla ilerleyen bir Müslümanlaşma ve fütihat sürecinde Hz. Peygamber’e dair ilk asırdan haber aktarılmıyor. Bu iddia kanaatimizce makul değildir. Buna dair Fatma Kızıl, şöyle demektedir:

“Schacht’ın müşterek râvî kabul ettiği ve dolayısıyla hadis uydurduğunu iddia ettiği yukarıdaki on dokuz isimden biri (Hasan b. ‘Umâre) hariç tamamı, ricâl âlimleri tarafından ta’dîl edilmiştir. Ta’dîl edilen söz konusu on sekiz râvîden ise yalnız biri (Haccâc b. Ertât) “sika”nın altındaki ta’dîl lafızları ile tavsif edilmiştir. Bu bakımdan, Schacht’ın râvî değerlendirmesi ile hadis âlimlerinin değerlendirmelerinin telif edilemeyecek bir tenakuz arz ettiği ortadadır.”⁹⁸

2.1.3. Modern Yaklaşımlar

Joseph Schacht’ın 1950’de *The Origins of Islamic Jurisprudence* adlı eseri yayımladıktan sonra, Batılı İslam araştırmacıları, İslam hukuk tarihi ve rivayetlerin tarihlendirmesini söz konusu olduğunda, Schacht’ın teori ve metotlarını her zaman merkezi konuma almışlardır. Schacht’tan sonra Motzki’in

---

⁹⁸ Kızıl, a.g.e., s. 121.

teori ve metodunu benimseyenler olduğu gibi eleştiren de olmuştur; Schacht'ı Batıda merkezî konuma taşıyan sebep budur.

Wael Hallaq ve Harald Motzki⁹⁹ Schacht'ın yukarıda belirtilen çalışmayı yayımladıktan sonra bu alanlarda yapılan çalışmalarda hızlı bir artış gerçekleştiğini ve bu alana dair yaklaşımları Schacht'a oranla üçe ayrılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Bu üç ayrım şu şekildedir:

1. *Schacht'ın sonuçlarını doğrulayan ve geliştirmeyi hedefleyenler:*

Bunlar arasında John Wansbrough, Michael Cook gibi isimlerden bahsedilebilir.

2. *Schacht'ın tezlerini temelden reddedenler:*

Bunlar arasında ise Fuat Sezgin ve Mustafa el-A'zamî gibi Müslüman araştırmacılar ve Nabia Abbott, George Schoeler, Johann Fueck Batılı araştırmacılar zikredilebilir.

3. *Schacht'ın tezlerini tamamı ile kabul etmeyip düzenleme yoluna gidenler:*

Bu gruba ise başta Harald Motzki'yi dahil etmekle birlikte, G.H.A. Juynboll, John Burton ve David Powers isimlerini ekleyebiliriz. Motzki bu grubu ayrıca iki alt gruba ayırmıştır:

a) Rivayetlerin şekil ve içeriğini ayrı tutanlar: Söz konusu kişiler, bu rivayetlerin Schacht'ın iddia ettiği gibi şekil itibariyle geç dönemde ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte, Peygamber ve sahabelere ait rivayetlerin olmadığı tezine kabul etmemişlerdir. Noel Coulson, G.H.A. Juynboll, John Burton, David Powers gibi isimler bu alt grubu dahil edilebilirler.

b) Bir grup araştırmacı da Schacht'ın metodlarını tenkide tabi tutarak tezinin tezinin doğruluğunu araştırdılar. Schacht'a ait metin tenkit metodunu daha da geliştirerek rivayetlerin tarihini daha net tespit etmeye çalışmışlardır. Harald Motzki'nin, Joseff van Ess ve Gregor Schoeler ise bu alt gruba dahil edilebilirler.¹⁰⁰

---

⁹⁹ Prof. Wael B. Hallaq, Colombiya Üniversitesi, Ortadoğu, Güney-Asya ve Afrika Araştırmaları bölümü profesörü.

¹⁰⁰ Wael Hallaq, **The Authenticity of Prophetic Hadith: a Pseudo Problem**, s. 76; Harald Motzki, **Introduction**, *Hadith*, s. xxiv-xxvi. Harald Motzki kendini üçüncü gruba dahil etmekle birlikte Hallaq'ın kendini herhangi bir gruba dahil etmediğini görmekteyiz. Onun hadislerin/rivayetlerin sahihliğine/otantikliğine dair çalışmalarını incelediğimizde onu da ikinci

2.2. HARALD MOTZKI’NİN İSLAM HUKUKUNUN KAYNAKLARINA YAKLAŞIMI

2.2.1. Harald Motzki Ve Oryantalist Paradigma

Motzki, kendisine neden Müslüman olmadığı halde İslam’la alakalı araştırma yaptığı sorusu sorulduğunda bu soruya basitçe, “İslam ve Müslümanların da var olduğunu ve dolayısıyla onların da yaşadığımız dünyaya dair çözümler sundukları için araştırılmaya değer olduklarını” cevabını vermiştir.¹⁰¹ Motzki’ye İran Kültür Bakanlığı Tarafından 2012 yılında *Analysing Muslim Traditions* kitabı için ‘yılın kitabı’ ödülü verildiğinde bu ödülü nasıl değerlendirildiği sorulduğunda şu cevabı verir:

“Benim için, uzun zaman boyunca gerçekleşmemiş olan, Müslüman ve Batılı bilim adamlarının beraber çalışmaları önemli. Biz birbirimiz olmadan yapamayız: Biz Batılı bilim insanları dil ve metin bilgileriyle Müslüman çalışma arkadaşlarına kesinlikle ihtiyaç duyuyoruz. Onların Batı menşeli yayınları onaylamaları, bana ve çalışma alanım için bu yüzden çok şey ifade etmektedir.”¹⁰²

Motzki daha önce de bahsedildiği üzere Schacht’tan sonra tezlerini inceleyen araştırmacıları üç gruba ayırmıştır ve kendisini üçüncü gruba, yani onun görüşlerinde değişiklik yapan gruba eklemiştir.

Görüldüğü üzere Motzki, bu sınıflandırmaya göre klasik oryantalist yaklaşımdan tamamen ayrılmayıp, bu yaklaşımın vardığı sonuçları yeniden değerlendirmeye almış ve tamamen reddetmemiştir. Bu açıdan Motzki’nin nötr manasıyla oryantalist geleneğine mensup olduğunu söyleyebiliriz.

---

gruba dahil etmemiz mümkündür. Burada zikrettiğimiz makalenin adı da (‘Nebevî hadisin sahliliği/otantikliği: Sahte bir problem’) bize bu yönde ipucu vermektedir.

¹⁰¹ Motzki, **Batı’da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri**, s.7

¹⁰² Radboud Üniversitesi Onafhankelijk Tijdschrift, **Harald Motzki wint Iraanse staatsprijs**, (çevrimiçi), <https://www.voxweb.nl/nieuws/harald-motzki-wint-iraanse-staatsprijs-voor-beste>, erişim: 22-02-2019.

Metodoloji açısından Motzki de, Batı'da sosyal bilimler alanında hakim olan tarihi eleştirel metodu uygulamaya devam etmiştir. Bir makalesine Karl Popper'e ait "Kendi teorilerimize karşı oldukça eleştirel bir tutum sergilemeliyiz..."¹⁰³ alıntısı ile ve bir başka makalesine ise "Bilimde gelişme var olan bilginin eleştirisinden meydana gelir"¹⁰⁴ beyanı ile başlaması, onun bu tavrını ortaya koymaktadır. Ayrıca Motzki, verdiği bir röportajda "coğrafyanın kader oluşu" gerçeğinden şu şekilde bahsetmektedir; "Bilim yer ve zamanın etkisi dışında meydana gelmez. Her insan, her bilim adamı 'zamanın çocuğudur'."¹⁰⁵

Motzki'nin oryantalist paradigma içerisindeki konumu ile ilgili farklı bir bakış açısı kendisini Müslüman bilim adamlarının, hakkındaki olumlu görüşlerinde de göstermektedir. Müslüman bir akademisyen olan Jonathan Brown¹⁰⁶, Harald Motzki'yi, "Batılı araştırmacılar arasında hadislere ilk defa Müslüman alimlerle aynı saygı ile yaklaşan kişi" olarak tanımlamaktadır. Christopher Melchert de bu tespiti destekleyecek nitelikte Motzki'nin, "hadislere itimat edenlerin en büyük desteği" olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷ Ayrıca Motzki'nin, söz konusu tezin ana konusunu oluşturan, *The Origins* adlı eseri istifade amacıyla Arapçaya tercüme edilmiş¹⁰⁸ olup müslümanların takdirine mazhar olmuştur.¹⁰⁹

Son olarak kendisinden önce gelen oryantalistlerin belli bazı amaçlarının olabileceğini ifade eden Motzki, kendisinin çıkış noktasının tarafsız ve seküler

---

¹⁰³ Motzki, **Quo Vadis Hadî - Forschung? Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll**, Der İslam, No:76, 1996.

¹⁰⁴ *Methoden zur Datierung von Islamischen Überlieferungen* adlı makalesinden.

¹⁰⁵ Motzki, **Batı'da Hadis Çalışmalarının Seyri**, s. 344.

¹⁰⁶ Jonathan A.C. Brown, Georgetown Üniversitesi (Amerika Birleşik Devletleri), doçent doktor, İslam Medeniyeti Alwaleed bin Talal kürsü başkanı.

¹⁰⁷ Kızıl, **Müşterek Râvî Teorisi**, s. 174.

¹⁰⁸ Motzki, **Bidayetu'l-Fıkh'l-İslâmî ve Tatavvuruhu fi Mekke**, terc. Hayruddin Abdulhadî, Beyrut, Daru'l-Beşairu'l-İslamiyye, 2006. Arapça baskısının önsözünde araştırmamızı ilgilendirecek bilgilere rastlamak ümidi ile aramaya koyduğumuz bu eseri zorluklarla da olsa temin edebildik; fakat eserin orijinalinden farklı bir bilgiye rastlamadık. Fakat Motzki'nin önsözünde eserin Arapça tercümesinin nasıl meydana geldiği ile alakalı bahsinden de bu eserin Müslümanların beğenisinden dolayı tercüme edilmiş olduğunu anlıyoruz.

¹⁰⁹ Mesela yeni çıkan Arapça eserlerinin tanıtıldığı bir televizyon programında Harald Motzki'nin bu eseri inceleniyor ve takdir ediliyor. Bkz: <http://yt.vu/BY-EB02BY-w>, erişim tarihi: 03-05-2018.

olduğunu söyler ve alışmalarının Müslümanların temel öğretileri ile ters düşmesinin herhangi bir art niyetten değil farklı algılardan kaynaklandığını ifade etmiştir.¹¹⁰

2.2.2. Harald Motzki'nin İslam Hukukunun Kaynağı Olarak Kuran Ve Hadislere Yaklaşımı

2.2.2.1. Harald Motzki'nin Kaynak Olarak Kuran'a Yaklaşımı

Çalışmanın bir önceki kısmında Batılı islam araştırmacılarının İslam hukukunun kaynakları konu olduğunda genel yaklaşımlarının rivayetlerin doğruluğunu ve tarihlerini tespiti yönünde olduğu belirtilmiştir. Bu durum Harald Motzki için de geçerlidir. Motzki, Kuran-ı Kerim'le alakalı şunları söylemektedir:

“Müslüman alimler onu [Kuran'] özellikle fıkıh [legal] ve akide [theological] öğreti sisteminin esası için incelemiş ve nadiren tarihî sebeplerden dolayı araştırmışlardır. Fakat Batılı (gayri-müslim) araştırmacıların Kuran'a ilgisi genellikle tarihsel olmuştur.... Biri Kuran'a tarihî bir kaynak olarak yaklaşıma karar verdiğinde, onun[Kuranın] kaynak tenkidine tabi tutulması gerekecektir, ki bu modern tarih araştırmalarının en büyük metodolojik kazanımlarından biridir. Kaynak tenkidinin amacı bir kaynağın otantikliği, orijinalitesi ve kast ettiği yahut bizi bilgilendireceği öğretildiği şeyin doğruluğunun incelenmesidir.”¹¹¹

Kuran hakkında genel olarak kabul gören görüşün; Kuranın, Hz. Muhammed'in milâdî 7. asırda aldığı vahiyleri içeren kitap olduğunu ifade eden Harald Motzki, araştırılması gereken en temel sorunun “bu bilginin nereden gelmiş” olduğunu söylemektedir. Bunun araştırılması için de Motzki'ye göre üç

---

¹¹⁰ Motzki, **Batıda Hadis Çalışmalarının Seyri**, s.337.

¹¹¹ Harald Motzki, **The Collection of the Qur'an. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Development**, *Der Islam*, No: 78, 2001, s. 1.

ana kaynak vardır: erken dönem Kuran elyazmaları, Kuran metninin kendisi ve Kuran'la alakalı rivayetler.¹¹²

Harald Motzki Kuran'ın gerçekliğini ve tarihini tespit etmek için saymış olduğu kaynaklar arasında rivayetleri incelemiştir. Goldziher'in hadislere/rivayetlere yaklaşımı metin bazlı ve Schacht'ın yaklaşımı ayrı ayrı metin ve senet bazlı ilerlerken, Harald Motzki rivayetlerin gerçekliği ve tarihlendirilmesi için metin ve senedin birlikte değerlendirildiği "*isnat-cum-matn*" metodunu uygulamış¹¹³ ve şu kanaate ulaşmıştır: Müslümanların Kuranla alakalı rivayetlerin tarihi daha önce Batı akademisinin varsaydığından daha öncelere dayanmaktadır.¹¹⁴

2.2.2.2. Harald Motzki'nin Hadislere Yaklaşımı

Bir önceki bölümde Schacht ve onunla bağlantılı olarak Juynboll'un hadisleri tarihlendirme metoduna değinmiştik. Değerlendirmemizden ortaya çıkan ana kavramları şöylece sıralayabiliriz:

- 1) Müşterek râvî teorisi.
- 2) İsnatların geriye doğru yayılışı (Burada Juynboll'un 'dalış' kavramı ortaya çıkar).
- 3) E-silentio argümanı.

Motzki, "müşterek ravi" teorisini reddetmemiş; fakat bunun tadil edilmesi gerektiğini düşünmüştür. Esasında "müşterek ravi" meselesi bir teori olarak değil de bir olgu olarak değerlendirildiğinde klasik hadis usulü açısından da bir problem teşkil etmemektedir; zira bir rivayetin farklı senetlerinde müşterek bir ravinin bulunması onun sadece müşterek bir ravi olduğuna delalet etmiş olacaktır ki asıl sorun bu râvîye yüklenen manadadır. Mesela Schacht'ın bu hadisi uyduran¹¹⁵ kişi

---

¹¹² Motzki, **a.g.m.**, s. 2.

¹¹³ Metodun Kuranla alakalı rivayetler üzerine tatbiki için bkz. Motzki, **a.g.m.**, s. 20-31.

¹¹⁴ Motzki, **a.g.m.**, s. 31.

¹¹⁵ İngilizcede hadis uyduran kişi 'forger'; uydurma fiil de 'fabricate' olarak kullanılmaktadır.

olduğunu iddia etmesi klasik hadis usulünce kesinlikle kabul edilmemektedir.¹¹⁶ Bu açıdan Motzki'nin müşterek ravi ile alakalı görüşleri klasik hadis usulünce daha makul ve kabul edilebilir gözükmemektedir.

Bilindiği gibi Joseph Schacht ve onun tezlerini büyük ölçüde savunanlara göre, ilk dönem alimlerinin¹¹⁷ herhangi bir fikhî tartışmada o tartışmayı lehe çekecek merfû yahut mevkûf hadisi kullanmamaları, o hadisin o dönemde olmadığını ispat etmekteydi (*e silentio* argümanı). Motzki'ye göre bu durumun tek izahı böyle olmak zorunda değildir. Mesela, tartışma halindeki alim, o anda söz konusu rivayetin belki argümanını güçlendireceği kanaatine varamamıştır. Ayrıca, söz konusu dönemde rivayetlerin mevcudiyetinin bölgeden bölgeye farklılık arz etmesi de o an söz konusu rivayet, alimin bilgi alanına dahil olmamış olabilir.¹¹⁸

Batılı İslam araştırmacılarının müslüman alimler tarafından bilhassa eleştirildikleri hususlardan biri de onların kullanabileceği kaynakların sınırlı olmasıydı. Motzki de Schacht ve Juynboll'a¹¹⁹ aynı itirazı yöneltir ve eser kıtlığına rağmen *e silentio* argümanı gibi genellemelerin doğru olmadığını belirtir.¹²⁰

Motzki'nin müşterek ravi teorisi hakkında farklı sonuçlara ulaşması onun döneminde Schacht ve Juynboll'a nispeten daha fazla eserin var olmasıydı. Mesela ilk başta Schacht'ın yöntemi ve kaynakları çerçevesinde kalarak onun tezlerini benimsediğini ifade eden Motzki, daha sonra Abdurrezzak es-San'ânî'ye ait *El-Musannef fî'l-Hadîs* adlı esere ulaşması sonucunda Schacht'ın tezlerine

¹¹⁶ Bu yöndeki itirazlar için bkz. Mustafa el-A'zami, **İslam Fıkhi ve Sünnet. Oryantalist Schacht'a Reddiye**, ter. Prof. Dr. Mustafa Ertürk, İz Yayıncılık, 2005.

¹¹⁷ Buradan ilk dönem alimlerden kasıt erken dönem emevi dönemindeki fıkıh alimleridir.

¹¹⁸ Motzkinin bu argümanı kullandığı yerler

¹¹⁹ Mesela Joseph Schacht zamanında Motzki'nin çalışmalarının merkezinde bulunan Abdurrezak'a ait *el-Musannef* adlı eser yoktu. Juynboll ise senedleri bulmakta özellikle Yusuf bin Abdurrahman Cemaleddin el-Mizzî'ye(ö. 742/1341) ait *Tuhfetu'l-Eşraf* adlı eserinden faydalanmıştır. Motzki'ye göre de bu eser bir sened mecmuası olarak sınırlı olarak değerlendirilmektedir. Bahsi geçen eser kütübi-sitte yanısıra Ebû Dâvûd'un el-Merâsîl'i, Tirmizî'nin eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye'si, Nesâî'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sı ve 'Amelü'l-yevm ve'l-leyle'sindeki râviler dikkate alınarak hazırlanmıştır. Bkz. Özkan, "Halit, Tuhfetu'l-Eşraf", **DİA**, XLI, s. 357-358.

¹²⁰ Motzki, **Batıda Hadis Çalışmalarının Seyri**, s. ???.

temelde itirazda bulunduğunu belirtir.¹²¹ Bu ise, bize eserlerin mevcudiyetlerinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Harald Motzki'nin Kuran'ın otantikliğine dair araştırmalarında sorduğu soru onun rivayetlere yaklaşımında da geçerlidir: İslam hukukunun kaynağı olarak metinlerin tarihi değerleri nedir?¹²² Motzki bunun için hadislerin ve daha genel bir ifade ile rivayetlerin(*traditions*) otantikliği ve ortaya çıkış tarihini belirlemek için Schacht'ın metotlarını tartışmaya açarak¹²³ 1991 yılında yayınladığı *Die Anfänge Der Islamischen Jurisprudenz* adlı çalışmasında farklı bir metin eleştirme analizi ortaya koyar. Burada uyguladığı metin eleştirme metoduna herhangi bir isim vermeyen Motzki, 1996 yılında yayımladığı *Quo Vadis Hadit-Forschung* adlı makalesi ile *isnad-cum-matn*, yani rivayetlerin senet ve metinlerle birlikte değerlendirme metodunu uygulamaya sokmuştur. Araştırmanın bu kısmında ilk başta Motzki'nin *Die Anfänge* adlı eserinde izlediği metodu sonrasında ise *isnad-cum-matn* metodu incelenecektir.

a. Eser Bazlı Râvî Değerlendirmesi: Abdürrezzak es-San'ânî ve Musannefî

Motzki Freiburg Antropoloji Enstitüsü yıllarında İslam'ın ilk döneminde çocuk ve aile meseleleri hakkında incelemeler yapıp aynı zamanda fetvaların başlangıcını ararken Abdürrezzak es-San'ânî'ye ait *Musannef'e* rastlar.¹²⁴ Daha önce Schacht'ın inceleme imkanı bulmadığı bu eser Motzki için önemlidir, çünkü Schacht Atâ b. Ebî Rebah'a ait yüzlerce rivayet bulunan *El-Musannef'i* inceleme imkanı bulamamıştır fakat Atâ hakkında hiçbir gerçek metnin tespit edilemeyeceği kanısındadır. Bu eseri inceleyen Motzki Schacht'ın tezlerinin çoğunun problemlili olduğu sonucuna varmıştır.¹²⁵

---

¹²¹ Motzki, **Batıda Hadis Çalışmalarının Seyri**, s.302.

¹²² Motzki, **The Origins**, s. xi.

¹²³ Motzki, **Batıda Hadis Çalışmalarının Seyri**, s. 314.

¹²⁴ Motzki, **a.g.e.**,s. 300.

¹²⁵ Motzki, **a.g.e.**, s. 302.

El-Musannefi inceleyen Motzki burada tek kişiye (Abdürrezzak) atfedilen yüzlerce rivayet olduğundan bunların uydurma olup olmadığı hakkında kriter tespit edilebileceğini düşünmüştür ve bunu *Die Anfänge* adlı eserinde ortaya koymuştur. Söz konusu eserin gözden geçirilmiş haliyle İngilizceye, *The Origins Of Islamic Jurisprudence*, ismi ile tercüme edildiği için, çalışmanın devamında bu eser baz alınacaktır ve eserden kısaca *The Origins* olarak bahsedilecektir.

Motzki'nin *el-Musannefi* incelemedeki amacı, kitabın adından da anlaşılacağı üzere, mekkî ravilerden nakledilen hukûkî içerikli haberlerden yola çıkarak Peygamberin vefatından hemen sonra Mekke'de fıkıhın nasıl geliştiğini ortaya koymaktır.¹²⁶

Motzki rivayetlerin otantikliğini tespit etmek için ilk başta 33 kitaptan oluşan ve homojen bir yapı olan *el-Musanneft*ten Nikah ve Talak kitaplarını incelemiştir¹²⁷ ve bu kitaplarda Mekki ravî zinciri, Abdürrezzak es-San'ânî-> İbn Cüreyc -> Atâ b. Ebî Rebâh -> İbn Abbâs(r.a.) tarihini ele almıştır.¹²⁸

Atâ b. Ebî Rebâhın fakihlik özelliklerini ortaya koymak için Motzki akabinde bahsedilen söz konusu iki kitapta 'Abdürrezzak es-San'ânî-> İbn Cüreyc -> Atâ b. Ebî Rebâh' tarihiyle nakledilen rivayetlerin doğruluğu için 'haricî şeklî sahilik kriterleri'(external formal criteria of authenticity) ve 'dahili şeklî sahilik kriterleri'(internal formal criteria of authenticity) belirler. Buna göre haricî şeklî sahilik kriterleri şöyledir:

1) Rivayet Ağı (*Magnitude*):

Musannefte İbn Cüreycin Atâ b. Ebî Rebâh'tan naklettiği rivayetler/söylentiler onun toplamda rivayet ettiği rivayetlerin 40% oluşturmaktadır. Geri kalan rivayetleri ise İbn Cüreyc 106 farklı kişiden nakletmektedir. İbn Cüreycin bu kadar fazla kişiden rivayette bulunmasına binaen Motzki'nin burada İbn Cüreyc'in rivayet uydurma kastı olsa neden kendisine bu kadar zorlaştıracığını sormaktadır. Buradan İbn Cüreycin rivayet uydurma tezi yerine

¹²⁶ Harald Motzki, *The Origins*, s. 52.

¹²⁷ Harald Motzki, *a.g.e.*, s. 74.

¹²⁸ Harald Motzki, *a.g.e.*, s.77.

Motzki bu dağılım Motzki'nin ilim serüvenine ve hocalarının yanında geçirdiği vakitle açıklıyor.¹²⁹

2) Tür (*Genre*):

Motzki akabinde söz konusu rivayetleri ikiye ayırmıştır:

a) Fetvalar (*responsa*): Bunlar 'şunu sordum..şunu dedi' şeklinde aktarılan rivayetler. Bunlar İbn Cüreycin Atâ'ya sorduğu sorular(*direct*) ve başkalarının sorduğu sorular(*indirect*) şeklinde ikiye ayrılabilir.

b) Kavil (*dicta*): Bunlar da herhangi bir sebep olmadan zikredilen sözler ve bizzat Atânın ifadeleri yahut nakil şeklinde ikiye ayrılabilir. İbn Cüreycin rivayetleri bu iki tür arasındaki dağılımı Harald Motzki'nin ifadesiyle neredeyse yarı yarıyadır. Rivayetlerin bu türler arasındaki dağılımını inceleyen Motzki, İbn Cüreycin rivayet uydurması tezinin lehinden ziyade aleyhindedir.¹³⁰

İbn Cüreycin Atâ'dan nasıl rivayet aktardığını konu edinen şeklî aslına uygun kriterlerini söz konusu olduğunda Motzki'nin cevaplamak istediği sorular şunlar olduğunu belirtmiştir:

- Aşağıda belirtilen kriterler ile İbn Cüreycin şahsî kişiliği ne kadar öğrenilebilir? İbn Cüreycin görüşlerine otorite kazandırmak için bunları Atâ'ya isnat ettiği tezinin aleyhine bilgi edinebilir miyiz?

3) İbn Cüreyc'in Fıkhî Görüşleri (*Ibn Jurayj's Legal Opinions*)

Motzki burada az da olsa İbn Cüreyc'in başkalarına dayandırmadan kendi fıkhî görüşlerinin yer aldığına dikkat çekmekte ve ola ki biri İbn Cüreyc'in kendi fıkhî görüşlerine otorite kazandırmak için başkalarına dayandırdığını iddia ederse bu olguya ikna edici cevabı olması gerektiğini söylemektedir.¹³¹

4) İbn Cüreyc'in Yorumları (*Ibn Jurayj's Commentaries*)

İbn Cüreyc'e ait rivayetler incelendiğinde onun bazı rivayetlere yorumda bulunduğunu görmekteyiz. Motzki ilave(*additions*) ve itirazlar(*contradictions*) şeklinde ikiye ayırmaktadır. Burada da Motzki rivayetlere güvenirlilik kazandıran unsurun İbn Cüreyc'in -

¹²⁹ Motzki, **a.g.e.**, s. 77-79.

¹³⁰ Motzki, **a.g.e.**, s. 79-83.

¹³¹ Motzki, **a.g.e.**, s. 83.

daha sonra eklendiği belli olan- yorumlarının, onun fikhî görüşlerine otorite kazandırmak için hocasına isnat ettiği tezi ile çatışmasıdır.¹³²

5) İbn Cüreyc'in Belirsizlikleri (*İbn Jurayj's Uncertainties*)

İbn Cüreyc kimi rivayetlerinde tam olarak ne denilmiş olduğuna dair emin olmaması onun dürüstlüğüne işaret etmekte ve bu da onun isnat uyduruyor olduğu tezi ile çelişmektedir.¹³³

6) Atâ Rivayetlerinin Varyantları (*'Ata's Variants*)

İbn Cüreyc kimi yerlerde Atâ'dan rivayet ettiği haberleri başka bir yerde mevkuf hadis olarak bahsetmekte ve Atâ'dan rivayet ettiği haberlerle farkı göstermektedir. Ola ki, İbn Cüreyc hocası olan ve görüşlerine onunla otorite kazandırmak istediği Atâ b. Cüreyc'e haber dayandırılacaksa, neden ondan naklettiği rivayetleri başka bir yerde mevkuf hadis olarak yer versin?¹³⁴

7) Atâ'nın Zayıflığı (*'Atâ's Weakness*)

Motzki İbn Cüreyc'in Atâ'dan naklettiği rivayetlerde Atâ'ya 'otorite olarak zayıflık kazandıracak' dört unsurdan bahsetmektedir, bunlar a) Bilgi eksikliği(*ignorance*), yani Atâ'ya sorulan bir soru üzerine '*ma'alimtu*' cevap vermesi gibi. b) Belirsizlik (*uncertainties*) c) Görüş değişikliği (*change of opinion*), yani Atâ'nın belirli bir konuda zaman geçmesiyle farklı bir görüş belirtmesi. d) Çelişkiler (*contradictions*).

135

Motzki, bu yedi kriterin haricinde de kriterlerin sayılabileceğini belirtmekle birlikte bu yedi kriterin İbn Cüreyc'in *Musannef*'te Atâ b. Ebî Rebâh'tan rivayet ettiği haberlerin doğru olduğuna yeterli olduğunu ve İbn Cüreyc'in kasten asılsız rivayet oluşturmaya girişmediğini kanıtladığını söylemektedir.¹³⁶ Motzki böylelikle Schacht'ın Atâ'dan güvenilir bir haber elde edilemeyeceği iddiasını reddetmekle¹³⁷ birlikte söz konusu rivayetlerin doğruluğunu ve râvîlerin

¹³² Motzki, **a.g.e.**, s. 83-86.

¹³³ Motzki, **a.g.e.**, s. 87.

¹³⁴ Motzki, **a.g.e.**, s. 88-92.

¹³⁵ Motzki, **a.g.e.**, s. 92-94.

¹³⁶ Motzki, **a.g.e.** s. 94-95.

¹³⁷ Motzki, **a.g.e.**, s. 76.

tercemelerinden yola çıkarak bu rivayetlerin tarihinin de belirlenebileceğini ispatlamış olmaktadır.

Motzki'nin *Musannef*'te uyguladığı bu metot kriterlerin gerektirdiği matematiksel analizlerden dolayı ancak geniş kapsamlı hadis külliyatlarında uygulanabilmektedir. Ayrıca bu metot ile yalnızca metodun uygulandığı rivayetlerin doğruluğu ispat edilebilmektedir ve burada İbn Cüreyc'te olduğu gibi yalnızca *Musannef*'teki rivayetleri hakkında yorumda bulunabilmektedir. Bu yüzden söz konusu metodun mesele İmam Buhâri yahut İmam Müslim'in *Sahihlerine* uygulanma imkanı yoktur.

b. İsnad-Cum-Matn Metodu: Rivayetlerin Senet ve Metinle Birlikte Değerlendirilmesi

Motzki'nin rivayetleri tarihlendirmek için uyguladığı metin analiz metodu *isnad-cum-matn* metodu olmuştur. Her ne kadar bu metodu ilk kullanan Motzki değilse de¹³⁸, o (Motzki) bu metodu geliştiren ve en kapsamlı şekilde uygulayan kişi olmuştur.

Türkçe'de 'isnad-ile-metin' olarak tercüme edebileceğimiz bu metoda göre araştırmacı bir rivayetin farklı senet ve metinleri arasında bir korelasyon olduğu ön kabulünden yola çıkmaktadır. Bu ön kabul ile hareket, araştırmacıya göre bu bağın bir sistematik uydurma faaliyetinin bir ürünü olmadığı kanaatinde idirler, çünkü bu senet ve metinler arası bağ olgusu o kadar yaygındır ki, bu rivayeti nakleden her muhaddisin uydurma faaliyetine dahil olması gerekir.¹³⁹

Motzki bu metodu en geniş kapsamlı olarak "*Quo vadis Hadit-Forschung*" adlı makalesinde uygulamıştır. Bu metodu uygularken Motzki beş adım izlemiştir:

---

¹³⁸ Bu metot daha önce Jan Hendrik Kramers ve Joseph van Ess tarafından gündeme alınmış fakat onlardan sonra pek konu edilmemiştir. Bkz. Motzki, **Dating Muslim Traditions**, s. 250.

¹³⁹ Motzki, **Dating Muslim Traditions**, s. 250.

- 1) Bir rivayete dair bütün varyantlar birleştirilir.
- 2) Bulunan bütün senet varyantları bir şemaya işlenir ve böylelikle farklı senetlerde bulunan raviler karşılaştırılarak kısmî ortak râvîler ile birlikte ortak râvîler tespit edilir.
- 3) Ortak râvî'nin bir derleyici mi yahut profesyonel bir uydurucu olup olmadığı metin analizi ile kontrol edilir (Motzki bunu *Musannef*'te yapıyor.
- 4) Bir rivayetin farklı metin ve isnatları karşılaştırılarak aralarında bir bağ olup olmadığı tespit edilir.
- 5) Ola ki, bir bağ varsa ortak râvî tarafından nakledilen metin ile kendisi ile birlikte değişikliğin meydana geldiği râvî'nin metninden yola çıkarak ortak ravîden sonra metinde ne tür değişikliklerin meydana geldiği tespit edilir. Böylelikle isnat analizi ile birlikte rivayetin tarihi tespit edilirken metin analizi ile de metinlerin ortaya çıkış sırası belirlenmektedir. Bu metot ile elde edilen sonuçlar senet ve metinlerin çokluğuna göre daha kesinleşmektedir.¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ Motzki, **Dating Muslim Traditions**, s. 251.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSLAM HUKUK TARİHİNİN TEŞEKKÜL DÖNEMİNE DAİR HARALD MOTZKI'NİN GÖRÜŞLERİ

3.1. JOSEPH SCHACHT'A GÖRE İSLAM HUKUK TARİHİ

Schacht'ın kendi ifadesine göre, kendisi İslam hukukuna dair araştırmalarını bir hukukçu, karşılaştırmalı hukukçu yahut bir sosyolog olarak değil, bir İslam hukuku araştırmacısı olarak yapmıştır.¹⁴¹ İslam hukukunun oluşumuna dair geliştirdiği tezle alakalı N. Coulson onun bu yönde geliştirdiği tezin çürütülmez olduğunu ifade etmiştir.¹⁴² T. Türcan ise *Joseph Schacht ve İslam Hukuku* adlı makalesinde oryantalizmin İslam hukukuna ilişkin yaklaşımının Joseph Schacht ile birlikte nihai formuna ulaştığını söyler.¹⁴³ Schacht'ın kendisi de *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*'ta kendisinin İslam hukukuna dair araştırmalarının yıllar süren çalışmalarına dayalı olduğunu ve yeni tespitler içerdiğini belirtmiştir.¹⁴⁴

Bu çalışmada, Joseph Schacht'ın İslam hukukuna dair görüşlerini birkaç farklı açıdan ele alınacaktır. İlk olarak Schacht'ın İslam hukukunun ne zaman oluştuğuna dair görüşlerinden bahsedilecektir.

İslam hukukunun hangi tarihte oluştuğu ile alakalı, Schacht, İslam hukukunun¹⁴⁵ başlangıç noktasının geç Emevi dönemine denk geldiğini söylemiştir.¹⁴⁶ İslam dinini İslam hukukunu kavramadan anlamayacağını belirten Schacht, İslam hukukunun İslam düşüncesinin özü olduğu

¹⁴¹ Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, s. v.

¹⁴² N.J. Coulson, *A History of Islamic Law*, The University Press, Edinburgh, 1964, s. 4.

¹⁴³ Talip Türcan, *Joseph Schacht ve İslam Hukuku*, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No:4, 2004, s. 63.

¹⁴⁴ Schacht, *The Origins of Islamic Jurisprudence*, s. v-vi.

¹⁴⁵ Schacht, İslam hukukundan bahsederken bu ilim dalının İngilizce tercümesi olan 'Islamic Jurisprudence' yahut 'Islamic Law' yerine 'Muhammadan Jurisprudence' yani 'Muhammedî hukuk'tan bahsediyor olması onun İslam hukukuna bakış açısını bir açıdan ele vermektedir; zira 'Muhammedî hukuk' demekle Schacht, baştan İslam hukukunun ilahi kaynaklı olmadığı ve sonradan neş'et ettiği görüşüne delalet etmektedir.

¹⁴⁶ Schacht, *a.g.e.*, s. 1.

düşüncesindedir. Ona göre hiçbir dini ilim, İslam hukukunun üstlendiği önemi elde edememiş ve bu modern zamanda da böyle olmaya devam etmiştir.¹⁴⁷

Schacht'a göre Hz. Peygamber zamanında hukuki kurumların hepsi ilkel değildi. Arabistanda başta Arapların genel olarak geçerli örfi hukukları vardı.¹⁴⁸ Bunun yanı sıra Mekke, Taif gibi ticari şehirlerin diğer ülkelerle olan ilişkilerinden dolayı, Medine gibi gelişmiş şehirlerin örfi hukuktan daha üstün hukuka sahip olmuş olmalarının muhtemel olduğunu söylemiştir.¹⁴⁹ Hz. Peygamber'in hukuki rolü ile alakalı ise Schacht, Hz. Peygamber'in İslam öncesi dönemde örfi hukukta var olan 'hakem müessesince' hakemlik olduğunu ve o vasıfla hüküm verdiğini söylemiştir.¹⁵⁰ Kuran'dan da kanıt olarak "ha-ke-me" fiillerinin geçtiği ayetlerden¹⁵¹ bahseden Schacht, Nisa Suresi'nin 65. ayetinde aynı ayette bahsedilen 'yuhakkimûke' fiilinin Hz. Peygamber'in hakem görevine işaret ettiğini ve 'qadayta' fiili ile de onun kararının otoriter karakterine vurgu yapıldığını dile getirir.¹⁵²

Dolayısıyla Peygamber'in (ve ilk halifeler) yargı işlevi belirli bir hukuk sistematiğine göre uygulanmaktan ziyade, Kuran-ı Kerimin kat'i ifadeleri ile çelişmeyen İslam öncesi örfi kurallar uygulanmaya devam ediyordu.¹⁵³ İslam öncesi Araplar komşuları olan Bizans ve Fars hukukundan haberdar olsalar bile, bunlar Arapların örfi hukukunda etki etmemiştir.¹⁵⁴

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, Schacht'a göre, Hz. Peygamber'in mutlak hukuki gücünü Peygamberlikten almadığı; bunu Medine'de edindiği siyasi ve askeri güçten elde ettiğidir. Hz. Peygamber için bu şekilde

---

¹⁴⁷ Schacht, **An Introduction to Islamic Law**, Oxford, Oxford University Press, Oxford, 1964, s. 14.

¹⁴⁸ Yukarıda da görüldüğü üzere rivayetlere karşı oldukça kuşkulu yaklaşan Schacht, burada Hz. Peygamber zamanında var olan hukuk düzenini açıklarken, bunu günümüze gelen cahiliye şiirlerinden ve kabile öykülerinden çıkarabileceğimizi iddia eder ve modern zamana kadar ayakta kalmayı başaran kabilelerle bu bilginin teyit edilebileceğini söyler. Müellifin hadislere karşı gösterdiği şüpheli tavır ile burada zikrettiğimiz meseleyi nispeten daha kolay kabul etmesi bize ikircil bir yaklaşımı çağrıştırmaktadır.

¹⁴⁹ Schacht, **a.g.e.**, s. 6.

¹⁵⁰ Schacht, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁵¹ Mesela Nisa Suresi'nin 35. ve 105. ayetleri.

¹⁵² Schacht, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁵³ Schacht, **An Introduction**, s. 8.

¹⁵⁴ Schacht, **An Introduction**, s. 12-13.

'Peygamber-kanun yapıcı' karakteri çizen Schacht, ondan gelen hukuki haberlerin ise "asılsız" olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁵

Schacht, Hz. Peygamber(s.a.v.) zamanından bahsederken, onun(s.a.v.) örfi hukuku değiştirmeye ve yeni bir hukuk sistemi ortaya çıkarmaya yönelik bir sebebinin olmadığını iddia eder. Onun bu iddiası ile "Peygambere dair sözlerin asılsız olduğu" görüşünü birlikte aldığımızda Schacht'ın, klasik İslamî eserlerde kabul edildiği gibi, sünneti İslam hukukunun kaynaklarından biri olarak görmediği kolaylıkla anlaşılacaktır.

Schacht, mezheplerin oluşumu öncesinde bölgesel ekollerden bahsederken şöyle bir ifade kullanmaktadır: "Eski hukuk ekollerinin faaliyetlerinin önemli bir tarafı, İslamın ilk dönemlerine kıyasla, onların ilk defa Kur'anî normları ciddiye almış olmalarıdır..."¹⁵⁶ Schacht'ın bu ifadelerinden onun İslam'ın ilk döneminde, hukuki bağlamda, Kur'an'ın ciddiye alınmadığı düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle Schacht'a göre İslam hukukunun oluşumunda Müslüman alimlerce İslam hukukunun en önemli iki kaynağını anlaşılmış olacaktır.

Yukarıda dikkat çekilen konulardan da anlaşılmaktadır ki Schacht, İslam hukukunun oluşumunu klasik usul teorisinden tamamen farklı bir şekilde kurgulamaktadır. Klasik usul teorisine göre İslam hukukunun inşasından haberdar olan Schacht'ın bu teoriye ayrıntılı bir eleştiri getirmemesinden dolayı, bu teoriyi neden peşinen reddettiği kesin olarak bilinmemektedir. Fakat oryantalist gelenek açısından bakıldığında, Schacht'ın en önemli selefleri olan Hurgronje ve Goldziher'in etkisi altında kalarak baştan bu yolu tercih ettiği söylenebilir. Ola ki, Schacht İslam hukukunun en önemli kaynaklarını kabul etmiyorsa ve İslam hukukunun geç Emevî dönemine denk geldiğini iddia ediyorsa, Schacht'ın İslam hukukunun oluşumunu nasıl çizmektedir?

Hz. Peygamberin örfi hukuka dayalı hakemlik sistemi ile hareket ettiğini ve sonradan bu gücünü peygamberlikten ziyade siyasi ve askeri gücünden elde ettiğini belirten Schacht, Sahabe dönemine dair çizdiği tabloda da İslam

---

¹⁵⁵ Schacht, **Origins**, s. 138.

¹⁵⁶ Schacht, **An Introduction**, s. 29.

hukukunun varlığına dair bir ifade sunmamıştır. Schacht, sahabe döneminin İslam hukukunun gelişimi açısından Hz. Peygamberden sonraki en önemli dönem olduğunu bilmekle birlikte güncel kaynakların azlığından dolayı bu dönemin aynı zamanda “İslam hukuk tarihinin en gizli dönemi” olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁷

Schacht’a göre İslam hukukunun ortaya çıkışını Emevi döneminde aranması gerektiği, yazar tarafından yukarıda belirtilmiştir. Arap tarihçilerin Emeviler hakkında iddia ettikleri gibi onların İslam düşmanı olmadıklarını savunan Schacht’a göre gerçekleştirdikleri fetihler neticesinde elde ettikleri yeni bölgelerde Arapların örfi hukukundaki hakemlik kurumunun yeterli yahut uygun olmadığını gördükleri için fethettikleri bölgelerin hukûkî ve idarî uygulamaları İslam’a uygun hale getirerek benimsemişlerdi ve kadılık kurumları kurulmuştu.¹⁵⁸

Schacht’a göre, İslam’ın en erken dönem kadılarının verdikleri kararlarla İslam hukukunun temelleri atılmıştır. Bu kadılar kararlarını ilk başta kendi fermanlarına yahut oylarına göre veriyorlar ve kararlarında Kurânî kaideler ve diğer İslami normlardan istifade ediyorlardı.¹⁵⁹ İlk kadılar, kamu ve idareciler nezdindeki saygılarını korudukları sürece otorite sahibi olarak kalıyor ve kendilerince ‘iyi hayatın’ ne olduğu doğrultusunda hüküm verebiliyorlardı.¹⁶⁰

Schacht, ferdi bir şekilde hayatlarını sürdüren ilk kadılardan sonra bölgesel ekolleşmeler hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Ona göre Irak’ta Kufe ve Basra ekolü, Hicaz’da Mekke ve Medine ekolü ve Suriye ekolleri arasında en fazla bilgi sahibi olunan ekoller Kufe ve Medine ekolleridir. Ekoller arasındaki farklar temelde¹⁶¹, mesafelerin uzaklığı, irtibatın güç olması ve farklı örfi hukukun varlığı gibi coğrafya kaynaklıdır. Schacht -her ne kadar en fazla bildiğimiz ekoller Medine ve Kufe ekolleri olsa da- buralara dair bilgilerin diğer ekoller için de tipik olduğunu söylemiştir.¹⁶² Bir sonraki bölümde Motzki’nin *Origins* adlı eserinde buna

---

¹⁵⁷ Schacht, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁵⁸ Schacht, **a.g.e.**, s. 15, 24-25.

¹⁵⁹ Schacht, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁶⁰ Schacht, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁶¹ Schacht’ın burada ‘yalnızca’ yerine ‘temelde’ kelimesini tercih etmesi onun ekoller arası doktriner farkı olduğu kanaatine de işaret etmektedir.

¹⁶² Schacht, **a.g.e.**, s.28.

katılmadığına; Mekke ekolünü inşa etme denemesine ve diğer ekoller ile olan farkına değinilecektir.

Bu bölgesel hukuk ekolleri ile alakalı Schacht'ın en önemli tezi, bu ekollerden birinin Emevî yönetimin popöler ve idari uygulamalarını kuramlaştırarak ve sistemleştirerek İslam hukukuna dönüştürmüş olduğudur ve Schacht'a göre her işaret bu ekolün Irak ekolü olduğunu göstermektedir. Mesela bir doktrinin diğer doktrine etkisi neredeyse her zaman tek yönlü olarak Kufe'den Medine'ye doğru olmuş ve Medine'nin doktriner gelişimi genellikle Irak'ın doktriner gelişiminin arkasında kalmıştır.¹⁶³ Burada fark edilmesi gereken en önemli nokta, Schacht'ın anlayışına göre İslam hukukunun seküler, yani ilahî kaynaklı olmayan hukuktan doğduğu gerçeğidir.

Schacht'ın bu tasvirinden sonra onun İslam hukukunun oluşumuna dair geliştirdiği iki önemli kavramdan daha bahsedilmesi gerekir. Çünkü Emevî döneminde ortaya çıkan kadılık müessesesi ve bu müessesenin meydana getirdiği İslam hukukuna, 'ideal uygulama' ve 'uygulamalardaki devamlılık' yahut 'yaşayan sünnet' manasındaki "sünnet" kelimesi ile yine aynı kelimenin¹⁶⁴ sağladığı otorite ile birlikte bir süre sonra hukuki uygulamaları 'geriye yansıtmak' suretiyle geçerlilik, yani otorite verilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁵

Rivayetlerin tarihlendirilmesine dair Schacht'ın metodu da burada devreye girmektedir. Zira Schacht'a göre asıl olan 'yaşayan sünnettir' ve buna bir otorite kazandırılması için 'Peygamber sünnetine' dayandırılmak istenmektedir. Schacht bunu ilk yapanların Kufiler olduğunu söyler ve kendi ekollerinin görüşlerini İbrâhim en-Nehaî'ye dayandırıldığı söylemiştir.¹⁶⁶

Kûfîler görüşlerini ilk başta -Nehâî'ye isnat etseler de sonra ilk olarak dolaylı sonradan ise doğrudan Abdullah b. Mesud'a (r.a.) dayandırılmıştır. Zira

---

¹⁶³ Scbacht, **a.g.e**, s.29.

¹⁶⁴ Buradaki kastımız aynı kelime ile iki farklı manaya delalet edildiğini göstermektir. Zira yaşayan sünnet ile Schachtın kastı var olan ameli uygulamalarla alakalı olup Hz. Peygamber ile bir alakası yoktur. İkinci olarak kullandığımız sünnet kelimesi ile ise klasik islami manada Hz. Peygamberin sünneti kastedilmektedir.

¹⁶⁵ Scbacht, **a.g.e**, s, 31

¹⁶⁶ Scbacht, **a.g.e**, s. 31

Schacht'a göre birbirleri ile hiç görüşmemiş olan en-Nehai ile İbn Mesud'un arasına İbn Mesud'un arkadaşları sokularak bu problem giderilmiştir. Kufiler geriye yansıtmada İbn Mesud'u (r.a.) kullandıkları kadar Mekkeliler de İbn Abbas'ı (r.a.) kullanmışlardır.¹⁶⁷

3.2. HARALD MOTZKI'YE GÖRE İSLAM HUKUK TARİHİ

Bir önceki bölümde Harald Motzki'nin Abdürrezzak es-San'âninin *Musannef*inde Mekki râvîler yoluyla aktarılan rivayetleri hangi metotla doğrulayıp tarihlendirdiği açıklanmıştır. Motzki'nin bu metodu *The Origins of Islamic Jurisprudence. Meccan Fiqh before the Classical Schools* eserinde uygulamaktadır. 'İslam Hukukunun Teşekkülü/Oluşumu. Mezhepler Öncesinde Mekke'de Fıkıh' olarak tercüme edilebilecek olan kitabın adından da anlaşılacağı üzere, Motzki bu çalışmasında mekkî râvîler yoluyla aktarılan rivayetleri analiz ederek mezheplerin oluşmasından önce Mekke'de fikhî çalışmaları incelemeyi amaçlamaktadır.¹⁶⁸ Böylelikle Harald Motzki'nin İslam hukuk tarihine dair çalışmasının bu eserde Mekke ve Mekke'deki fakihler ile sınırlı olduğunu ve İslam hukukunun mezhepler öncesi dönemini incelediği anlaşılmış olacaktır.

Kitabın birinci bölümünde Batı'da kendisine kadar yapılmış olan İslam hukuk tarihi araştırmalarını değerlendiren Motzki, özellikle Joseph Schacht'ın İslam hukukuna dair yaklaşımını aktarmakta ve eleştirmektedir.¹⁶⁹ Motzki kendisinden önce Schacht'a yöneltilen eleştiriler hakkında bu eleştirilerin Schacht'ın 'uydurma faaliyetleri' ile ilgili tezini çürütemediğini ifade etmektedir. Müslüman alimler tarafından yöneltilen tenkitler ise Motzki'ye göre Schacht ve onu takip edenler tarafından her şeyden önce kabul edilmez.¹⁷⁰

İslam hukuk tarihine dair tezini genel manada Kûfe ve Medîne ekolleri üzerine inşa eden Schacht, 'yazım-öncesi dönem' (*pre literary period*), yani hicri

---

¹⁶⁷ Schacht, **a.g.e.**, s. 34

¹⁶⁸ Motzki, **The Origins**, s. xv.

¹⁶⁹ Motzki, **a.g.e.**, 18-27.

¹⁷⁰ Motzki, **a.g.e.**, 49.

birinci asrın ilk yarısından önceki dönemde, Mekkî fıkıh ekolü hakkında çok az şey bilindiği yazılmaktadır. Bu dönemde Sahabeler arasında Mekke’de otorite İbni Abbas’tır ve ondan sonra Mekkî fıkıh ekolünü temsil eden kişi Atâ b. Ebî Rebahtır. Schacht’a göre Atâ’nın kişiliği ve öğretileri hakkındaki bilgiler her ne kadar otantik/sahih bir öze sahipsede, bu bilgiler asılsız oluşturulmuş bilgiler tarafından gölgede bırakılmıştır.¹⁷¹

Schacht İslam hukuk tarihinde Mekkî fıkıh ekolüne dair tezini aktarırken kullandığı kaynakların¹⁷² üçte birinin Atâ ile aralarında birkaç yüzyıl olduğu ve anakaynağı İmam Şafi’î ile bile Atâ arasında yarım yüzyılın bulunduğunu Motzki, bu yüzden onun bu yöndeki görüşlerine kuşku ile yaklaşılması gerektiğini belirtir. Müslüman alimlerin İslam Hukuk tarihi çalışmalarını da incelemiş olan Motzki, onların da Mekke fıkıh tarihini, Medine ve Kûfe’ye göre ‘istemsizce’ incelediklerini belirtir.¹⁷³

Motzki, Schacht’ın zamanında mevcut olmayan fakat kendi zamanlarında ortaya çıkan Abdürrezzak es-San’âniye ait *Musannefi* bahseder ve bu eserin yardımıyla Mekkî fıkıh ekolü hakkında, Schacht’ın tersine, daha sağlıklı bilgiler edinilebileceğini söyler.¹⁷⁴

Motzki *Musannef’in* “Nikah ve Talak” kitabında üç farklı râvi zincirindeki rivayetleri incelemektedir, bunlardan ilki Abdürrezzak es-San’âni-> İbn Cüreyc -> Atâ b. Ebî Rebâh -> Abdullah b. ‘Abbas(r.a.) tarikiyle aktarılan rivayetlerdir. Diğeri ise Abdürrezzak es-San’âni-> İbn Cüreyc -> Amr b. Dînâr -> Abdullah b. ‘Abbas(r.a.) tarikiyle ve Abdürrezzak es-San’âni-> İbn ‘Uyeyne -> Amr b. Dînâr -> Abdullah b. ‘Abbas(r.a.) tarikiyle nakledilen rivayetlerdir. Nikah ve Talak kitabındaki toplam rivayet sayısı 3810’dur ve bu rivayetler arasında İbn Cüreyc’in aktardığı rivayetlerin sayısı 1117’dir. İbn Cüreyc’in bu rivayetler arasında Atâ b.

¹⁷¹ Schacht, **Origins**, s. 249-250.

¹⁷² Bunlar İmam Şafînin *Kitâbu’l-Umm*, İmam Mâlikin *Muvattâ’sıdır*. Bunun haricinde Schacht birer defa da İmam Ebû Yûsuf’u, Muhammed eş-Şeybânî, El-Dârimî ve El-Makrizî’ye atıfta bulunur. Bkz. Motzki, **The Origins**, s. 75.

¹⁷³ Motzki, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁷⁴ Motzki, **a.g.e.**, s. 77; Harald Motzki, **The Musannaf of ‘Abd Al-Razzaq Al-San’âni As A Source of Authentic Ahâdith of The First Century A.H.**, JNES, No: 50/1, 1991, s. 2,

Ebi Rebâhtan rivayet ettiği rivayetler toplamın 40%'ını oluştururken, Amr b. Dînar'dan naklettiği rivayetler 7%'dir. İbn Cüreyc'in Atâ'dan aldığı rivayetlerin oranının bu denli yüksek olması Motzki'ye göre İbn Cüreyc'in uzun yıllar boyunca Atânın yanında öğrencilik yapmasından ileri gelmektedir. Diğer rivayetleri ise İbn Cüreyc 105 farklı kişiden nakletmektedir. Motzki'ye göre İbn Cüreyc'in bu denli fazla kaynağı onun Mekke'de oturuyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kısma yapılan hac, umre ve ticaret ziyaretleri sayesinde İbn Cüreyc Mekke'deki hocalarının yanısıra diğer şehirlerden gelen fakihlerden de yararlanma imkanı buluyor.¹⁷⁵

Motzki, çalışmasının devamında bir önceki bölümde belirtmiş olduğumuz dahilî ve haricî seklî sıhhat kriterlerini İbn Cüreyc'in Atâ b. Ebî Rebâh ve Amr b. Dînârdan naklettiği rivayetler üzerine tatbik ediyor ve buradan eldi ettiği bilgilerle Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc'in genel fikhî özelliklerine, kaynaklarına ve bu bilgilerin Fikhî ekol açısından ne mana'ya geldiğini aktarıyor.

İbn Cüreyc'in Atâ b. Ebî Rebâh'tan aktardığı rivayetlere bakıldığında Atâ'nın fikhî özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- a) İbn Cüreyc'in Atâ'dan aktardığı rivayetler bize onun ondan tek başına ders almadığı ve bir fıkıh meclisinin var olduğunu göstermektedir. Bu durum İbn Cüreyc'in 'Atâ'ya bir gün falanca konu hakkında şu soruldu', 'ben şunu sordum, 'Atâ şunu dedi, başka biri şunu dedi', 'Atâ'ya şu sorulmuştu ve ben dinliyordum' veya 'Atâ'ya şunun sorulduğunu işittim' şeklindeki rivayetlerden anlaşılmaktadır. Motzki ayrıca bir takım rivayetlerde geçen '*culûs ma'a 'Atâ'* tabirinden Atâ'nın etrafında sabit bir grup fıkıh öğrencisinin olduğunu varsaymaktadır.¹⁷⁶
- b) Atâ'nın fıkıh meclisleri Mekke dışından gelen âlimler tarafından da ziyaret ediliyordu.¹⁷⁷

---

¹⁷⁵ Motzki, **a.g.e.**, s. 78-79.

¹⁷⁶ Motzki, **a.g.e.**, s. 105-106.

¹⁷⁷ Motzki, **a.g.e.**, s. 106.

- c) Meclisler genelde soru-cevap şeklinde ilerliyordu. Motzki burada sorulan soruların 88%'nin İbn Cüreyc'ten tarafından sorulduğunu ve bu durumun açıklama gerektirdiğini belirtmektedir.¹⁷⁸

Atâ b. Ebî Rebah görüşlerini aktardığında genelde kaynak belirtmiyor, mesele İbn Cüreyc'in Atâ'dan aktardığı rivayetlerde Atâ yalnızca üçte birinde kaynak belirtiyor. Bu kaynakların dağılımı ise şöyle: Kuran (6%), Sahabeler6%, Hadis/Nebevî rivayet1% ve Atâ'nın muasırları (1%). Burada önemli noktalardan biri, Atâ'nın kaynak gösterirken bunu kendi kendiliğinden yapmıyor ve öğrencilerden böyle bir istek geldikten sonra yapıyor oluşudur. Ayrıca Atâ'nın Kuran'ı fikhî meselelerde kaynak olarak göstermesi, Schacht'ın iddia ettiğinin aksine, Kurana ilk dönemlerden itibaren fikhî faaliyetlerde başvurulduğunu göstermektedir.¹⁷⁹ Atânın son dönem sahabeler ve Hz. Peygamberi kaynak gösterdiğinde isnad kullanmaması yahut kullandığını bu dayandırmalarının çok kısa olması, o dönemlerde dayandırma kullanımının henüz yaygınlaşmadığına işaret etmektedir. Atâ'nın sahabeler arasında en fazla kaynak olarak kullandığı ve yüz yüze görüştüğü tek sahabe İbn 'Abbastır(r.a.). Buna rağmen Atâ'nın kimi zaman İbn Abbas(r.a.) hakkında sadece 'o da öyle dedi' diye eklemesi yahut İbn Abbas'ın haricinde daha az önemli bir kaynağı bahsetmesi Atâ'nın ondan aktardığı bilgilerin doğruluğunu göstermektedir.¹⁸⁰

Aynı şekilde İbn Cüreyc'in rivayetlerini de inceleyen Motzki, onun Atâdan naklettiği rivayetlerde İbn Abbas'ın (ra) merkezî rolü belirginleşmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'den sonra Mekke'de fikhın İbni Abbas (ra) etrafında belirginleştiğini söylememiz mümkündür. Rivayetlere tatbik edilen sıhhat kriterleri ile de İbn Abbas'ın Schacht'ın iddia ettiği gibi uydurulmuş bir otorite olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Abbas'ın kaynak olarak geçtiği rivayetlerde, yani mürsel hadislerde, İbn Abbas'ın kendini genellikle Kur'an ile desteklediğini, Kur'an'ı tefsir ettiğini görmekteyiz. Buna karşılık İbn Abbas'ın rivayetlerinin merfû hadislere veya

---

¹⁷⁸ Motzki, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁷⁹ Motzki, **a.g.e.**, s. 115-117.

¹⁸⁰ Motzki, **a.g.e.**, s. 117-118.

daha yaşlı sahabelere refere edildiği görülmemektedir.¹⁸¹ Burada Motzki'nin değerlendirmeye katmadığı bir husus Hz. Peygamber'e en yakın nesil olarak addedilen sahabelerin fikhî görüşlerinde Hz. Peygamber'i bizzat bahsetmeseler bile onun sünnetini yaşama gayretlerinin görmezden gelinemeyeceğidir.

İbn Abbas'ın(r.a.) Taif'e çekilmesinden sonra onun geleneğini hicrî birinci asrın son otuz yılında Atâ b. Ebî Rebâh devam ettirmiştir. Atâ'nın da genelde kendi görüşlerini bahsettiğini ve sadece belirli ölçüde ve genelde soru yönetildiğinde kaynaklara referans olduğu görülmektedir. Hicri birinci asrın sonlarına doğru Mekke'de bulunan fakihlerin çoğunun İbni Abbas'ın talebeleri olması çoğu meselelerde aralarında bir icmâ oluşmasını sağlamıştır. Bundan dolayı bir Mekke ekolünden bahsedilmesi mümkündür. Mekke ekolünün önemli bir özelliği bulunduğu konumdur. Müslümanlar için uğrak bir yer olması sebebiyle Mekke ekolü hem diğer bölgelerden gelen fikhî görüşlerden istifade etme imkanı bulmuş hem de kendi görüşlerini diğer bölgelere yayma imkanını bulmuştur.¹⁸²

Hicrî ikinci asrın ilk çeyreğine gelindiğinde ise Atâ halen Mekke ekolünün merkezî kişisiydi. Onun talebeleri Amr bin Dînâr ve İbn Uyeyne'nin rivayetlerinin Atâ'nın görüşleri ile ne kadar uyduğu da bu gerçeği ispat etmektedir. Hicrî ikinci asrın ikinci çeyreğinde ise Mekke fikhinin merkezî figürü İbn Cüreyc oldu. İbn Cüreyc'in rivayetlerine bakıldığında o Amr bin Dînar'dan daha fazla kaynak gösteriyordu ve başta Medine olmak üzere diğer merkezlerin fikhî görüşlerine yer veriyordu. Abdürrezzak'ın İbn Cüreyc'ten naklettiği rivayetlerin çokluğuna ve ravilerin dağılımına bakıldığında İbn Cüreyc'in rivayetlerini bir eserde topladığı anlaşılmaktadır.¹⁸³ Burada Atâ, Amr ve İbn Cüreyc arasındaki büyük farklardan birinin de artan kaynak kullanımı olduğundan, söz konusu çalışmada daha önce bahsedilmişti. Yani Hz. Peygamber döneminden uzaklaşıldıkça alimlerin mürsel ve merfû hadisleri kullanması artmış ve bu durum talebeler tarafından da talep edilmiştir.

---

¹⁸¹ Motzki, **a.g.e.**, s 287-288.

¹⁸² Motzki, **a.g.e.**,288-289.

¹⁸³ Motzki, **a.g.e.**,290-293.

Böylelikle Schacht'ın İslam hukukunun teşekkülüne dair tezlerinin tutarsızlığı ortaya çıkmış olmaktadır. Schacht, Kur'an-ı Kerim'in kaynak olarak ancak sonraki dönemlerde kullanıldığını iddia ederken, Motzki, Musannef'ten elde ettiği bilgilerden bunun böyle olmadığını ispat etmiş oldu. Zira en erken dönemde bile İbn Abbas'ın (ra) Kur'an'a hakim olduğunu, ona açıkça referansta bulunmadığında bile, işaretle bulunduğu talebelerinin konuya hakim oldukları gibi hususları açıkça görülmektedir. Schacht, merfû ve mürsel hadislerin Emevî dönemi fakihleri tarafından görüşlerini sağlamlaştırmak için asılsız oluşturulduğunu iddia etmişti. Harald Motzki ise geliştirdiği ve tatbik ettiği sıhhat kriterleri ile böyle bir 'geriye yansıtma' ve 'uydurma' faaliyetinin olmadığını göstermiş oldu. Ayrıca bir önceki kısımda Schacht, İslam hukukunun başlangıcının hicrî 2. asrın ortalarına doğru kadılar tarafından geliştirildiğini savunduğunu zikretmiştik. Oysa ki, Schacht'ın muttali olmamış olduğu Musannef'ten yola çıkarak Motzki, durumun böyle olmadığını; Hz. Peygamber'in vefatının hemen akabinde Mekke'de kendine has bir fikhî ekolün ileri geldiğini göstermekle bunun aksinin doğru olduğunu göstermiştir.

Harald Motzki'nin varmış olduğu sonuçların, Müslümanlar tarafından yazılan İslam hukuk tarihi açısından da bir problem yaratmadığı görülmüştür. Zira Motzki, analiz ettiği rivayetlerde kasıtlı yahut kasıtsız bir uydurmanın yani asılsız hadis oluşturmanın olmadığı sonucuna varmıştır -ki müslüman alimler de aynı kanaattedirler.

On dokuzuncu yüzyılda Batı akademisinde İslam hukuk tarihi çalışmalarında tartışılan en büyük konulardan biri de Roma ve Yahudi hukuk sistemleri gibi, farklı kaynakların İslam hukuku üzerindeki etkisi olmuştur. Motzki'ye göre bu İslam hukuk tarihi alanında İslam hukukunun daha sonra ortaya çıkmış olduğu ön kabulünden kaynaklanmaktadır. İslam hukukunun ancak Emevî döneminin sonuna doğru oluşmuş olacağı ön kabulünden dolayı, kimi Batılı İslam araştırmacıları onun kaynağını Schacht'ta olduğu gibi Irak'ta kimisi de Suriye'de aramıştır.¹⁸⁴ Motzki'nin Abdürrezzak es-San'ân'ın *Musannefî* üzerinde yaptığı

---

¹⁸⁴ İslam Hukukunun kökenlerinin Suriye'de olduğu tezi için bkz. P. Crone, **Roman, Provincial and Islamic Law: The Origins of the Islamic Patronate**, Cambridge, 1987.

çalışma onun böylesi bir ön kabülde bulunmadığını göstermektedir. Motzki, her ne kadar Roma ve Yahudi hukuk sistemlerinin yakın olmalarından dolayı etkide bulunmuş olabilecekleri ihtimalinin var olsa, bunun kesin olarak ispat edilemeyeceğini ifade eder ve böylesi iddiaların ancak spekülâtif düzeyde kalabileceklerini belirtir.¹⁸⁵

---

¹⁸⁵ Motzki, **a.g.e.**, xv.

SONUÇ

Harald Motzki bağlamında Batıda yapılan İslam hukuk tarihi çalışmalarını değerlendirilen bu araştırmada, Joseph Schacht ve Harald Motzki'nin bu çalışmalarda bir dönüm noktası teşkil etmektedirler. Joseph Schacht İslam hukuk tarihini dair klasik İslâmî anlatıya getirdiği alternatif tezi Batı'da uzun süre boyunca hakim olmuştur. Harald Motzki ise yıllar sonra yeni metot ve kaynak kullanımı ile bu tezin dayanağının olmadığı ispat etmiştir. Böylelikle İslam hukuk tarihi araştırmalarında yeni arayışlara girilmiştir ve Motzki'den sonra çokça araştırmacı onun metodunu farklı şekillerde uygulayarak yeni sonuçlara ulaşmaya çalışmışlardır.

Araştırmada gösterildiği üzere Motzki, genelleyci tezlerden uzak durmuştur. O her bir raviyi veya senedi değerlendirirken araştırma konusuna ait olan unsurları tek tek analiz edip sonuçlara varmıştır ve bu sonuçları genele yaymakta çekingen davranmıştır. O, esasında İslam hukukunun oluşumuna dair sağlam bir resim çizmek yerine bu resmi çizebilecek malzemeyi temin etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken Motzki'nin özellikle istatistiksel verilerden hareket ettiği görülmektedir ve her ne kadar rivayetleri matematiksel açıdan değerlendirme yeniyse, bu şekilde yapılan analizlerin de İslâmî ilimlere çok değerli katkıları olacaktır.

Elbette Motzki'nin de Schacht ve Juynboll gibi Batı akademisi kültürüne ait olduğunu; Batılı araştırma metotlarını tatbik ederek sonuçlara ulaştığını ve İslâmî ilimlere seküler yaklaştığının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Burada Müslümanlar açısından yapılması gereken Motzki'nin tespit etmiş olduğu sıhhat kriterlerinin kendi kriterleriyle ölçülmesi, gerektiği yerde düzeltilip yararlanmasıdır.

Musannef'in "Nikah ve Talak" kitapları haricindeki kitapların da aynı kriterler doğrultusunda bir analize tabi tutulması Mekke'de İslam hukukunun hususiyetlerini daha iyi bir şekilde ortaya koyacaktır.

Son olarak Batı'da yapılan İslam araştırmalarının Müslümanlar açısından bir fırsat olarak bilinmesi gerektiği kanaatindeyiz. İtikat ve belirli bir bakış açısından dolayı Müslüman nazarı ile görülmeyen kimi sonuçlar ve tespitler yapılabilmektedir. Bunların olumlu olması durumunda medeniyet ile alakalı ayrıntılı bilgiler edinilmektedir. Müslümanlar açısından olumsuz anlamda yapılan çalışmaları ise, Müslüman araştırmacılar bir rekabet ortamı olarak değerlendirmeli ve işin doğrusunu göstermek için gayret göstermelidir, kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- ABUL-MAJD, Abdurrahman, Harald Motzki and Abdur-Rahman Abou Almajd in Maghazi Hadiths, 2013 (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 23-04-2018, http://en.alukah.net/World_Muslims/0/2028/
- BEDİR, Murteza, **Oryantalizmi Yeniden Okumak**, *Batıda İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, Sakarya, 2002.
- BENNETT, Clinton Bennett(ed.), **The Bloomsbury Companion To Islamic Studies**, Bloomsbury, 2013.
- BOEKHOFF-VAN DER VOORT, Nicolet; VERSTEEGH, Kees; WAGEMAKERS, Joas, **The Transmission And Dynamics of the Textual Sources of İslam**, (ed.) Joas Wagemakers, Leiden, Brill, 2011.
- BROWN, Jonathan A.C., **Hadith- Muhammad's Legacy in The Medieval and Modern World**, Oneworld Publications, Oxford, 2009.
- BUSKENS, Léon, **In Memoriam Ter Nagedachtenis Aan Dr. G.H.A. Juynboll**, 2017, (Çevrimiçi), erişim tarihi: 20 nisan 2019: <https://juynbollstichting.nl/wp-content/uploads/2017/06/In-memoriam-Gual-Juynboll-def.pdf>.
- COULSON, Noel James, **A History Of Islamic Law**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1964.
- DOUGLAS, Little, **American Orientalism**, The University Of North Carolina Press, Chapel Hill, 2008
- EL-A'ZAMI, Muhammed Mustafa, **Oryantalistlerin İslam Hukukunun Mahiyetine Dair Tartışmaları**, (terc. Prof. Dr. Mustafa Ertürk), İZ Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- FORTE, David F., **Islamic Law: The Impact Of Joseph Schacht**, *Law Faculty Articles and Essays*, Cleveland State University, Cleveland, 1978.
- HALLAQ, Wael B., **On Orientalism, Self-Consciousness and History**, *Islamic Law and Society*, No: 18, Brill, Leiden, 2011.
_____, **Restating Orientalism**, Columbia University Press, New York, 2018.
_____, **The Authenticity of Prophetic Hadith**, *Studia Islamica*, No:89, 1999.

- JUYNBOLL, Gautier H.A., **Isnad Analiz Yöntemleri**, (ed.) Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.
- _____, **Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- KIZIL, Fatma, **Hukukî İçerikli Merfu Hadisler Bağlamında Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- KIZILKAYA-YILMAZ, Rahile, **Vefeyat/Obituary: Harald Motzki**, *İslam Araştırmaları Dergisi*, no:42, 2019.
- KREMER, Alfred Von, , **Culturgeschichte Des Orients Unter Den Chalifen**, Viyana, Wilhelm Braumüller, 1875.
- KUHN, Thomas S. , **The Structure Of Scientific Revolutions**, The University Of Chicago Press, Chicago, 1996.
- LANGE, Christian, **In Memoriam Harald Motzki**, NISIS, 2019.
- MACFIE, Alexander L., **Orientalism**, Pearson Education, Londra, 2002.
- MİNHAJİ, Akh, **Joseph Schacht's Contribution To The Study Of Islamic Law**,(yüksek lisans tezi) Canada, McGill University, 1992.
- MOTZKİ, Harald, **Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri**, ed. Bülent Uçar, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- _____, **A Short Biography Of Harald Motzki**, 2007 (Çevrimiçi), erişim tarihi:13 mart 2018:
https://www.academia.edu/34630967/CV_engl._2017.pdf.
- _____, **Bidayetu'l-Fıkhı'l-İslâmî ve Tatavvuruhu fi Mekke**, terc. Hayruddin Abdulhadî, Daru'l-Beşairu'l-İslamiyye, Beyrut, 2006.
- _____, **Dating Muslim Traditions: A Survey**, Arabica, LII/2, 2005.
- _____, **Die Anfänge Der Islamischen Jurisprudenz**, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Stuttgart, 1991.
- _____, **Het Ontstaan Van Het Islamitisch Recht**, *Recht Van De İslam*, ed. S.W.E. Rutten, RIMO, Maastricht, 1996.
- _____, **Introduction**, *Hadith-Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, New York,Routledge, 2016.
- _____, **Methoden Zur Datierung Von Islamischen Überlieferungen**, 2011
<https://serdargunes.files.wordpress.com/2011/03/motzki-methoden-zur-datierung.pdf>, erişim tarihi: 28-02-2019

- _____, **Quo Vadis Ḥadīṭ - Forschung? Eine kritische Untersuchung Von G.H.A. Juynboll**, *Der İslam*, no:76, 1996.
- _____, **The Collection of the Qur'an. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Development**, *Der Islam*, No: 78, 2001.
- _____, **The Murder of Ibn Abi L-Huqayq: On the Origin and Reliability of Some maghazi Reports**, *The Biography of Muhammad: the Issue of the Sources*, (ed.) H. Motzki, Brill Yayinevi, Leiden, 2000.
- _____, **The Musannaf of 'Abd al-Razzaq al-San'ani as a Source of Authentic Ahadith of the First Century A.H.**, *Journal of Near Eastern Studies*, L/1, 1991.
- _____, **The Origins Of Islamic Jurisprudence. Meccan Fiqh Before The Classical Schools**, Brill, Leiden, 2002.
- ÖZKAN, Halit, "**Tuhfetu'l-Eşraf**", *DİA*, XLI, s. 357-358.
- SAİD, Edward W., **Orientalism**, Penguin Books, London, 2003.
- SCHACHT, Joseph, **Origins of Muhammadan Jurisprudence**, Oxford University Press, Oxford, 1979.
- _____, **An Introduction to Islamic Law**, Oxford University Press, Oxford, 1964.
- SHEIBANI, Mariam; TOFT, Amir; EL SHAMSY, Ahmed, **The Classical Period: Scripture, Origins, and Early Development**, *Oxford Handbooks Online*, 2017 (Çevrimiçi), erişim tarihi: 03-06-2018 [oxfordhb/9780199679010.001.0001/oxfordhb/9780199679010-e-13?print.pdf](https://www.oxfordhb.com/9780199679010.001.0001/oxfordhb/9780199679010-e-13?print.pdf)
- SCHEINER, Jens, **Harald Motzki 1948-2019 (In Memoriam/Vefayat)**, *Der İslam*, No:79, 2019, De Gruyter, Berlin, 2019.
- TÜRCAN, Talip, **Joseph Schacht ve İslam Hukuku**, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, No:4, 2004, s. 63.
- VOLL, John, **Changing Western Approaches To Islamic Studies**, *The State of Islamic Studies In American Universities*, Hemdon, (çevrimiçi), <https://www.bc.edu/content/dam/files/centers/boisi/pdf/s12/thestateofislamicstudiesinamericanuniversities.pdf>, erişim: 27-03-2019.
- WAGEMAKERS, Joas, **De Diepte In. Portret Van Harald Motzki**, *Zemzem*

Tijdschrift, sayı: 2, 2012.

- YILDIZ, Kemal;YILDIRIM, İlyas İlyas Yıldırım, "Fıkıh İlimi/ İslam Hukuk Tarihi Kaynakları Üzerine Bir Derleme Denemesi", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, NO:7, 2006.